

Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre
19. Yüzyılda

ÇILDIR SANCAĞININ İDARİ, ADLİ, MALİ VE DEMOGRAFİK YAPISI

Dr. Mehmet Nuri Şanda

~Dr. Mehmet Nuri ŞANDA~

**Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre 19. Yüzyılda
Çıldır Sancağının İdari, Adli, Mali ve Demografik Yapısı**

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana
Kapak Tasarım / Cover Design • Serüven Yayınevi
İç Tasarım / Interior Design • Serüven Yayınevi
Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2025
ISBN • 978-625-8682-29-8

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir
yolla çoğaltılamaz.
The right to publish this book belongs to Serüven Publishing.
Citation can not be shown without the source, reproduced in any
way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing
Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak
1. Sokak Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA
Telefon / Phone: 05437675765
web: www.seruyenyayinevi.com
e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume
Sertifika / Certificate No: 47083

Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre
19. Yüzyılda

ÇILDIR SANCAĞININ
İDARİ, ADLİ, MALİ VE
DEMOGRAFİK YAPISI

Dr. Mehmet Nuri Şanda

Özet

Kitabın birinci bölümü olan giriş kısmında Çıldır sancağının tarihi, coğrafi konumu, iklimi, bitki örtüsü, ekonomik ve sosyal yapısı hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, 1871, 1872, 1873 ve 1876 yıllarına ait Erzurum Vilayet Salnamelerinde kayıt altına alınan Çıldır sancağının nüfus verileri hakkında açıklamalar yapılmıştır.

Üçüncü bölümde 1873 ve 1877 Erzurum Vilayet Salnamelerinde yer alan Çıldır sancağının idari kadrosu ile ilgili kayıtlar incelenmiştir. Ayrıca 93 Harbi öncesindeki dört yıllık dönem boyunca kurumsal kadrolar ve işlevleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu bölümdeki analizin amacı, İstanbul’da alınan kararların, coğrafi ve stratejik açıdan önemli bir sınır bölgesi olan Çıldır sancağında nasıl işlevsel gerçeklere dönüştüğünü ortaya koymaktır. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Fermanı ile başlayan dönem, temelde bütün tebaayı sistemli hale getirilmiş hukuki ve idari düzenlemeler aracılığıyla yönetme temelinde şekillenmiştir. Merkezi yönetim ve yerel idareyi harmanlama çabalarının dağılma döneminde devletin istikrarı için çok önemli olduğu çalışmada elde edilen bulgulardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu doğrultuda yerel idari organlara Tanzimat döneminde gayrimüslim temsilcilerin dâhil edilmesi, müstântık ve evkaf-ı muhasebe vekili gibi özel bürokratik kadroların oluşturulması,

devletin nüfuzunun ve teşkilatçı yapısının ayrıntılı bir modelini ortaya koymaktadır.

Dördüncü bölümde, 1871 ile 1877 yılları arasında Çıldır sancağı ve ona bağlı olan yerleşim birimlerinin kamusal ve sosyoekonomik yapısı karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu analizin yapılmasındaki amaç 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde 1871-1877 yılları arasında Çıldır sancağının eğitim, imar ve bayındırlık yapılarında meydana gelen değişim ve gelişimi tespit etmektir.

Çalışmada ele alınan temel sorun, siyasi, askeri ve jeopolitik baskıya maruz kalan sınır bölgesindeki Çıldır sancağının, savaş öncesinde kritik sivil altyapısını nasıl yönettiği, yaklaşan askeri çatışmaya idari, mali, adli ve demografik yönden nasıl hazırlandığı ve buna nasıl tepki verdiği.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	1
İÇİNDEKİLER.....	3
TABLolar	7
KISALTMALAR	11
1. BÖLÜM.....	13
1. Giriş.....	15
1.1. Çıldır Sancağının İklimi ve Arazi Yapısı.....	17
1.2. Çıldır Sancağının Doğal Yapısı	17
1.3. Çıldır Sancağının Ekonomik Durumu	18
2. BÖLÜM.....	21
2. Çıldır Sancağının Nüfus Yapısı	21
2.1. 1871 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu	23
2.2. 1872 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu	24
2.3. 1873 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu	26
2.4. 1876 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu	28
3. BÖLÜM.....	31
3. Çıldır Sancağının İdari Yapısı	31
3.1. 1873 Yılında Çıldır Sancağının İdari Yapısı	33
3.1.1. Üst Düzey İdari Kadro	33
3.1.2. Meclis-i İdâre-i Livâ.....	36
3.1.3. Meclis-i Belediye	39
3.1.4. Menfa'at Sandığı	42
3.1.5. Meclis-i Temyîz-i Livâ	44
3.2. 1877 Yılında Çıldır Sancağının İdari Kadrosu.....	47
3.2.1. Üst Düzey İdari Kadro	47
3.2.2. Meclis-i İdâre-i Livâ.....	49

3.2.3. Meclis-i Temyîz-i Livâ	51
3.2.4. Meclis-i Belediye	53
3.3. 1873 ve 1877 Yıllarının İdari Kadro Karşılaştırması	54
3.3.1. Üst Düzey İdari Kadroların Karşılaştırılması	54
3.3.2. Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrolarının Karşılaştırılması	55
3.3.3. Meclis-i Belediye Kadrolarının Karşılaştırılması	57
3.3.4. Meclis-i Temyiz-i Livâ Kadrolarının Karşılaştırılması	58
3.3.5. Sonuç	59

4. BÖLÜM.....61

4. Çıldır Sancağındaki Demografik Yapının Sosyoekonomik Hayat ve Bayındırlık Hizmetlerine Etkisi	61
4.1. 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları, İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar	63
4.1.1. Hane Sayıları	63
4.1.2. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları	65
4.1.3. Medrese ve Sıbyan Mektebi Sayıları	67
4.1.4. Camii ve Kilise Sayıları	69
4.2. 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları, İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar	72
4.2.1. Hane Sayıları	72
4.2.2. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları	73
4.2.3. Cami, Medrese ve Kilise Sayıları	74
4.2.4. 1871 ve 1872 Yıllarındaki Hane Sayılarının Karşılaştırılması	75
4.2.5. 1871 ve 1872 Salnamelerinin Bayındırlık, Ticari ve Sosyal Yönden Karşılaştırılması	76
4.3. 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları,	

İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar.....	77
4.3.1. Hane Sayıları.....	77
4.3.2. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları	78
4.3.3. Cami, Mescit ve Kilise Sayıları	79
4.3.4. Medrese ve Mekteb-i Rüşdiye Sayıları.....	80
4.4. 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları, İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar.....	82
4.4.1. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları	82
4.4.2. Cami, Mescit ve Kilise Sayıları	83
4.4.3. Medrese ve Mekteb-i Rüşdiye Sayıları.....	83
4.4.4. Sonuç	84
KAYNAKLAR.....	87
EKLER	91

TABLÖLAR

Tablo 1: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları.....	23
Tablo 2: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları	25
Tablo 3: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları.....	27
Tablo 4: 1876 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları.....	28
Tablo 5: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Üst Düzey İdari Kadro.....	34
Tablo 6: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrosu	37
Tablo 7: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Belediye Kadrosu.....	40
Tablo 8: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Menfa'at Sandığı Kadrosu.....	43
Tablo 9: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Temyîz-i Livâ Kadrosu	45
Tablo 10: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Üst Düzey İdari Kadro.....	48
Tablo 11: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrosu	50
Tablo 12: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Temyîz-i Livâ Kadrosu.....	52
Tablo 13: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Belediye Kadrosu.....	53

Tablo 14: 1873 ve 1877 Yılları Üst Düzey İdari Kadroların Karşılaştırması	55
Tablo 15: 1873 ve 1877 Yılları Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrolarının Karşılaştırması.....	56
Tablo 16: 1873 ve 1877 Yılları Meclis-i Belediye Kadrolarının Karşılaştırması.....	57
Tablo 17: 1873 ve 1877 Yılları Meclis-i Temyiz-i Livâ Kadrolarının Karşılaştırması.....	58
Tablo 18: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları ...	64
Tablo 19: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları	65
Tablo 20: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Medrese ve Sıbyan Mektebi Sayıları.....	67
Tablo 21: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Camii ve Kilise Sayıları.....	69
Tablo 22: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları ...	72
Tablo 23: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları	73
Tablo 24: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Cami, Medrese ve Kilise Sayıları.....	74
Tablo 25: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları ...	77
Tablo 26: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları	78
Tablo 27: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Cami ve Kilise Sayıları.....	79
Tablo 28: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Medrese ve Mekteb-i Rüşdiye Sayıları.....	80

Tablo 29: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları 82

Tablo 30: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Cami, Mescit ve Kilise Sayıları..... 83

Tablo 31: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları ... 84

KISALTMALAR

Kısaltma	Tanım
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
H.	Hicri
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
s.	Sayfa
sy.	Sayı
TDV. İA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu

1. BÖLÜM

1. Giriş

Anadolu ve Kafkasya'nın kesişim noktasında olup, stratejik bir konuma sahip olan Çıldır, zengin ve köklü bir geçmişe sahiptir.¹ İlk Çağ'da Urartuların Çıldır ve çevresine hâkim olduğu bilinmektedir. Urartular döneminde, özellikle M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllarda, bölge ticari açıdan önemli bir alan olarak öne çıkmıştır. Urartuların yıkılmasından sonra Çıldır ve çevresine, Saka Türkleri, İranlılar ve Hazarlar egemen olmuştur.²

M.S. 642 yılında İslam orduları bölgeye akınlar düzenlemiştir. 1053 yılından sonra bölgeye Türklerin akınları başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin 1064 yılında Ani, 1067 yılında da Kars ve çevresini fethetmesiyle bölge Türklerin hâkimiyetine girmiştir.³ Büyük Selçuklu Devleti'nden sonra Çıldır, Ardahan, Kars çevresi Gürcü krallıkları, Moğol, İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin idaresi altında kalmıştır.⁴

¹ Göknil Arda, "Çıldır'daki Tarihî ve Arkeolojik Merkezlerle İlişkin İlk Gözlemler," *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, sy. 4 (2023): 1260-1275.

² "Çıldır İlçe," *Küre Ansiklopedi*, son erişim 7 Aralık 2025, <https://kureansiklopedi.com/tr/detay/cildir-ilce-09a90>.

³ Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "Çıldır," T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, son erişim 7 Aralık 2025, <https://ardahan.ktb.gov.tr/TR-55754/cildir.html>.

⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Ardahan," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 350.

9 Ağustos 1578 tarihinde Serdar-ı Ekrem Lala Mustafa Paşa komutasında gerçekleştirilen Çıldır Meydan Muharebesi sonrasında Çıldır bölgesi Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁵ Bölgenin fethinden sonra idari teşkilatlanmaya gidilmiş ve bu doğrultuda Çıldır Beylerbeyliği kurulmuştur. Bu beylerbeylik Ahıska topraklarını da içerisine alan geniş bir coğrafi bölgeyi kapsıyordu.⁶ İran'a hâkim olan Safeviler, Çıldır ve çevresinin Osmanlı'ya ait olduğunu 1590 yılında imzalanan Ferhat Paşa Anlaşmasıyla kabul etmiştir.⁷

19. yüzyıl Çıldır eyaleti için en sancılı dönemlerden biridir. Bulunduğu coğrafi konumdan dolayı birçok Osmanlı-Rus savaşı bu bölgede cereyan etmiştir. Osmanlı Devleti, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında eyalet topraklarının bir kısmını kaybetmiştir.⁸ Eyalet topraklarındaki daralma ve Rus tehdidine karşı Çıldır, 19. yüzyılın ikinci yarısında Erzurum vilayetine bağlı bir sancak statüsüne getirilmiştir. 1877-1878 yıllarında gerçekleşen ve tarihe 93 Harbi olarak geçen savaş sonrasında bölge Rusların kontrolüne girmiştir. Osmanlı

⁵ Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çıldır Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu," *Journal of Turkish Studies* (2013): 405-423.

⁶ Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çıldır Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu," 405-423.

⁷ Nihat Erim, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları," *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 9, sy. 1-2 (1952): 15.

⁸ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler," *Belgeler* 13, sy. 17 (Aralık 1988): 365-434.

Devleti, bu durumu 1878 Berlin Anlaşması ile kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu olay neticesinde Osmanlı'nın yaklaşık üç asırlık bölge hâkimiyeti son bulmuştur.⁹

1.1. Çıldır Sancağının İklimi ve Arazi Yapısı

Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Çıldır'ın iklimi ve arazi yapısı, sancağın idari tarihini ve demografik durumunu ciddi şekilde etkilemiştir. Büyük bir tatlı su gölü olan Çıldır Gölü'nün varlığı da yerel ekosistem ve mikro iklime önemli bir boyut kazandırmıştır.¹⁰

Çıldır, yüksek rakımlı Doğu Anadolu Bölgesi'nin karakteristik özelliği olan sert karasal iklime sahiptir. Bu iklim, aşırı sıcaklık değişimleriyle bilinmekte ve özellikle kış aylarında soğuk hava kütlelerinin etkisi altında kalmaktadır. Kışları uzun, sert ve karlı geçmektedir. Ocak ve Şubat aylarında genellikle ortalama sıcaklıklar 0 °C'nin çok altına düşmektedir. Buna karşılık, yazları kısa, serin ve genellikle yağışlı geçmektedir.¹¹

1.2. Çıldır Sancağının Doğal Yapısı

Çıldır, deniz seviyesinden ortalama 1.900 ile 2.100 metre arasında değişen yüksek rakımlı Ardahan platosunun

⁹ Serpil Sürmeli, "Batum Milletvekili Ahmed Fevzi (Erdem) ve Şavşat Olayı," *Atatürk Dergisi* 5, sy. 3 (Mart 2010): 53-77.

¹⁰ Röşen Abbasov, "Taşkın Gözlemlenen Akarsuların Hidrolojisi (Kura Nehri Örneği)," *Ege Coğrafya Dergisi* 14, sy. 1-2 (2005): 17-28.

¹¹ Harun Reşit Bağcı ve Hediye Kılıç, "Çıldır Gölü Havzası'nda (Ardahan-Kars) İklim-İnsan İlişkileri," *Firat University Journal of Social Sciences* 33, sy. 2 (2023): 549-566.

bir parçasını oluşturmaktadır.¹² Kafkasya'nın önemli su kaynaklarından biri olan Kura Nehri, Ardahan'dan doğarak Çıldır topraklarından geçmekte, Gürcistan ve Azerbaycan üzerinden Hazar Denizi'ne dökülmektedir.¹³ Tektonik hareketler bölgeyi şekillendirmeye devam etmektedir. Bu durum sancak dâhilinde Çıldır Gölü gibi yapısal çöküntülerin oluşumuna sebep olmaktadır.¹⁴

1.3. Çıldır Sancağının Ekonomik Durumu

Çıldır'ın ekonomik yapısı, özellikle Osmanlı eyaleti ve sancağı olarak var olduğu dönemde, ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılık temeli olup endüstri öncesi, klasik üretim tarzına dayanmaktaydı. Başlıca ekonomik faaliyetler daha çok tahılların, yani buğday ve arpanın ekilmesi şeklindeydi. Ayrıca bölgede hayvancılık faaliyetleri de önemli bir geçim kaynağıydı.¹⁵ 19. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşlarının etkisiyle bölgenin istikrarsızlığı, ekonomisinin tarihsel olarak kırılgan ve önemli aksaklıklara maruz kalmasına neden olmuştur. Bu savaşlar sonucunda yaşanan toprak kayıpları ve demografik değişiklikler, üretim

¹² Hamit İnandık, *Türkiye Gölleri (Morfolojik ve Hidrolojik Özellikler)* (İstanbul: İ.Ü Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 1965), 75.

¹³ Neşe Yeşilbaş ve Kaan Kapan, “Kura ve Aras Nehirlerinin Azerbaycan Aran (Kür-Araz) Bölgesi Açısından Jeoekonomik Önemi,” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10, sy. 1 (Mart 2021): 167-92.

¹⁴ Oğuz Şimşek, “Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler,” *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, sy. 4 (2019): 103-127.

¹⁵ Doğukan Özcan, “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler,” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 24, sy. 24 (2015): 71-87.

kapasitesinde ve idari statüsünde önemli değişikliklere yol açmıştır.¹⁶ Bu çalışma, özellikle Çıldır sancağı ve ona bağlı idari birimlere odaklanarak, 1871 ile 1877 yılları arasındaki dönemde bu idari birimlerin yapısal gelişimlerini ve değişimlerini analiz etmektedir. Çalışmanın zaman aralığı, bölgenin idari ve demografik yapısını temelden değiştiren ve genellikle 93 Harbi olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önceki dönemi kapsamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Çıldır sancağının idari ve sivil altyapısına ilişkin akademik karşılaştırmalı bir değerlendirme sunarak, anekdot niteliğindeki tarihsel anlatıların ötesine geçmektir. Bu çalışmada beş farklı Erzurum Vilayet Salnamesindeki verilerden faydalanılarak, Çıldır sancağındaki nüfus ve hane sayıları üzerinden demografik yapı, dükkân, han ve hamam sayıları üzerinden ticari yapı, medrese, cami, kilise, han, hamam sayıları üzerinden bayındırlık, eğitim, sosyal ve dini yapı hakkında bilgiler verilmektedir. Bu karşılaştırmalı yöntem, zaman içerisinde Çıldır'da meydana gelen değişiklikleri göstermesi yönüyle önemlidir

Çalışma, bölgenin 93 Harbi öncesi jeopolitik krize hazırlığı ve tepkisini anlamak için merkezi öneme sahip birbiriyle ilişkili üç araştırma sorusunu ele almaktadır. Bunlar,

¹⁶ Yaşar Kalafat, “Kafkasya Bağlamında Kuzeydoğu Anadolu'nun Etno-Sosyal Yapısı,” içinde *Türk Halk Kültürü Kimlik Millî Strateji* (Ankara: Berikan, 2012), 11–76.

1. Sınırdaki yer alıp, devlet reformlarına tabi olan Çıldır'da idari sınırlar ve demografik raporlama ne ölçüde istikrarlı kaldı?
2. Ticaret ve hizmet altyapısı ekonomik genişleme veya daralma belirtileri gösterdi mi?
3. Artan istikrarsızlık karşısında var olan kentsel ve kırsal bayındırlık yapısı ne kadar dirençliydi?

Bu üç aşamalı sorudan elde edilen bulguların, Osmanlı Tarihi literatürüne önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir.

2. BÖLÜM

Çıldır Sancağının Nüfus Yapısı

2.1. 1871 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu

1871 Erzurum Vilayet Salnamesinde yer alan nüfus verileri Çıldır sancağının demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Salnamedeki nüfus verileri aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Tablo 1: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları

Kaza ve Nahiye	Köy	Hristiyan	İslam	Toplam
Oltu kazası	70	296	5.711	6.007
Namervân kazası	48	339	3.137	3.476
Tavusker nahiyesi	28	0	3.041	3.041
Ardahan kazası	110	0	6.786	6.786
Göle nahiyesi	76	19	2.942	2.961
Poshov nahiyesi	49	0	3.337	3.337
Çıldır nahiyesi	31	0	1995	1995
Ardanuç kazası	51	549	5.213	5.762
Şavşat nahiyesi	53	647	5.801	6.448
Penek nahiyesi	68	25	5.226	5.251
Toplam	584	1.875	43.189	45.064

Kaynak: H.1288 Erzurum Vilayet Salnamesi

Tablo incelendiğinde Çıldır sancağı dâhilinde 584 köyün olduğu görülmektedir. Sancaktaki toplam erkek nüfusu 45.064 olup, bunlardan 43.189'u Müslüman diğer kalan 1.875'i ise gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerin toplam nüfus içinde oranları yaklaşık % 4,16'dır. Bu durum sancak nüfusunun % 95'inden fazlasının Müslüman olduğunu göstermektedir.¹⁷

Ardahan kazasındaki, 6.786 kişilik nüfusun tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Aynı şekilde Poshov'da

¹⁷ 1881 yılında II. Abdülhamit döneminde, yapılan büyük nüfus sayımında kadınlar ilk kez nüfus kayıtlarına dâhil edilmiştir. Bkz. Ahmet Yadi ve Mucize Ünlü. "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Nüfus Sayımına Dâhili ve Bu Süreçte Yaşanan Sorunlar." *Belgi Dergisi*, sy. 28 (Temmuz 2024): 230.

3.337, Tavusker’de 3.041, ıldır’da ise kayıt altına alınan 1995 kişinin tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu veriler, söz konusu nahiyelerde dini homojenliğin yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Hristiyan nüfusun varlık gösterdiği bölgelerden biri şavşat nahiyesidir. Burada 647 Hristiyan, 5.801 Müslüman bulunmaktadır. Hristiyanların oranı yaklaşık %10.03’tür. Ardan kazasında da benzer biçimde 549 Hristiyan ve 5.213 Müslüman mevcuttur. Burada Hristiyanların oranı yaklaşık %9,53’tür.

Oltu kazası, 296 Hristiyan ve 5.711 Müslüman ile toplam 6.007 kişilik nüfusa sahiptir. Namervân kazasında ise 339 Hristiyan ve 3.137 Müslüman mevcuttur. İki kazada da Müslüman nüfusunun sayıca fazla olduğu görülmektedir.

Göle nahiyesi, 19 Hristiyan ve 2.942 Müslüman ile toplam 2.961 nüfusa sahiptir. Penek nahiyesi ise 25 Hristiyan ve 5.226 Müslüman ile benzer bir yapı sergilemektedir.

Tablodaki bilgiler, bölgenin dini-demografik yapısında Müslüman nüfusunun sayısal olarak baskın olduğunu göstermektedir. Hristiyan nüfusun mekânsal dağılımı ise belli bölgelerde yoğunlaşmıştır. Bu durumun, dönemin siyasal, toplumsal ve g olgularıyla yakından ilgili olduğu düşünülmektedir.

2.2. 1872 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu

1872 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesinde, Osmanlı Devleti’nin kuzeydoğu sınırında yer alan ıldır

sancağına bağlı yerleşim birimlerindeki nüfus sayısı ve bu nüfusun dini yapısı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Salnamedeki nüfus verileri aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 2: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları

Kaza ve Nahiye	Köy	Hristiyan	İslâm	Toplam
Oltu kazası	70	296	5.801	6.097
Namervân kazası	48	339	3.137	3.476
Tavusker nahiyesi	28	0	3.041	3.041
Ardahan kazası	110	0	6.786	6.786
Göle nahiyesi	76	19	2.942	2.961
Poshov nahiyesi	49	0	3.337	3.337
Çıldır nahiyesi	31	0	1.995	1.995
Ardanuç kazası	51	549	5.213	5.762
Şavşat nahiyesi	53	647	5.801	6.448
Penek nahiyesi	68	25	5.226	5.251
Toplam	574	1.875	43.279	45.154

Kaynak: H.1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.144.

Toplam 45.154 kişilik erkek nüfusun 43.279'u Müslüman, 1.875'i ise Hristiyan'dır. Hristiyan nüfusun en yoğun olduğu yerler Şavşat nahiyesi, Ardanuç, Namervân ve Oltu kazalarıdır. Şavşat'ta 647, Ardanuç'ta 549, Namervân'da 339 ve Oltu'da 296 Hristiyan erkek nüfus mevcuttur. Bu bölgeler, Hristiyan nüfusun mutlak sayılar açısından en belirgin biçimde varlık gösterdiği yerleşimlerdir. Diğer kaza ve nahiyelerde ise Hristiyan nüfus ya hiç bulunmamakta ya da az sayıda bulunmaktadır. Zikredilen yılda Tavusker, Ardahan, Poshov ve Çıldır nahiyelerinde Hristiyan nüfus bulunmazken, Göle'de yalnızca 19, Penek'te ise 25 Hristiyan erkek nüfus bulunmaktadır.

Müslüman nüfus ise tüm kaza ve nahiyelerde belirgin bir çoğunluk oluşturmaktadır. Ardahan kazasında 6.786,

Penek'te 5.226, Şavşat'ta 5.801, Ardanuç'ta 5.213 ve Oltu'da 5.801 Müslüman nüfus kaydedilmiştir. Diğer bölgelerde de Müslümanların sayısı üç binin üzerindedir. Bu veriler, Müslüman nüfusun sadece çoğunluk değil, aynı zamanda mekânsal olarak da geniş bir alana yayılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Çıldır'ın genel sosyokültürel ve dini-demografik yapısının Müslüman nüfusun ağırlığında şekillendiği söylenebilir.

Köy sayıları da bu dağılımın mekânsal boyutunu tamamlar niteliktedir. Örneğin Ardahan kazasında 110 köy bulunurken, Göle'de 76, Penek'te 68, Oltu'da ise 70 köy bulunmaktadır. En az köy sayısına sahip yer ise 28 köy ile Tavusker nahiyesidir. Bu durum, nüfus yoğunluğunda yerleşim yerleri ve coğrafi koşullar arasındaki ilişkiyi akla getirmektedir. Köy sayısı fazla olan yerlerin nüfus açısından da yoğun olduğu, ancak bazı bölgelerde köy sayısının fazla olmasına rağmen nüfusun daha düşük kalabildiği görülmektedir. Bu, bölgedeki yerleşim dokusunun sadece nüfus miktarıyla değil, aynı zamanda coğrafi ve ekonomik koşullarla da belirlendiğini göstermektedir.¹⁸

2.3. 1873 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu

1873 Erzurum Vilayet Salnamesi, Çıldır sancağına bağlı yerleşim birimlerindeki köy, hane sayısı, Hristiyan ve Müslüman nüfusun miktarları hakkında ayrıntılı bilgiler

¹⁸ Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1289, s.144.

içermektedir. Salmamede yer alan bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları

Kaza ve Nahiye	Köy	Hane	Hristiyan	İslam	Toplam
Oltu kazası	70	1.883	296	5.801	6.097
Mamervân nahiyesi	48	1.091	339	3.127	3.476
Penek nahiyesi	68	1.427	25	5.226	5.251
Tavusker nahiyesi	28	983	0	3.041	3.041
Ardahan kazası	110	2.007	0	6.786	6.786
Göle nahiyesi	76	871	19	2.922	2.961
Poshov nahiyesi	49	938	0	3.337	3.337
Ardanuç kazası	51	1.888	549	5.213	5.762
Şavşat nahiyesi	0	600	647	5.801	6.448
Çıldır nahiyesi	0	500	0	1.995	1.995
Toplam	500	12.188	1.875	43.249	45.154

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salmamesi, s.144.

Yukardaki tablo incelendiğinde Çıldır sancağının genelinde toplamda 500 köy ve 12.188 hanenin bulunduğu görülmektedir. Sancaktaki erkek nüfus sayısı 45.154'tür. Bunun 43.249'u Müslüman, 1.875'i ise Hristiyan'dır. Hristiyanlar, toplam nüfusun yaklaşık %4'ünü, Müslümanlar ise %96'sını oluşturmaktadır. Salmamede Müslüman nüfus 43.279 şeklinde yazılmış olsa da tüm sayılar dikkatlice incelendikten sonra sayının 43.249 olduğu sonucuna varılmıştır.

En fazla hane sayısı 2.007 hane ile Ardahan kazasında bulunmaktadır. En fazla Müslüman nüfusa sahip yerleşim 6.786 kişiyle yine Ardahan'dır. En fazla Hristiyan nüfus 647 kişi ile Şavşat nahiyesindedir. Hristiyan nüfusun hiç bulunmadığı idari birimler Ardahan kazası ile Tavusker, Poshov ve Çıldır nahiyesidir. Sancak genelinde en düşük nüfus 1.995 kişiyle Çıldır nahiyesidir.

1871 ve 1872 yıllarında sancaktaki köy sayıları arasında genel olarak bir uyum görünmektedir. Fakat 1873 yılındaki Erzurum Vilayet Salnamesinde, Şavşat ve Çıldır nahiyelerinde köy sayısı sıfır olarak girilmiştir. 1871 yılında sancaktaki köy sayısı 584’ken bu sayı 1872 yılında 574’e, 1873 yılında da 500’e düşmüştür.

2.4. 1876 Yılında Çıldır Sancağının Nüfusu

1877-1878 yıllarında gerçekleştirilen Osmanlı-Rus Savaşı’nın hemen öncesinde Çıldır sancağına bağlı köy, hane ve nüfus bilgileri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4: 1876 Yılında Çıldır Sancağındaki Köy ve Nüfus Sayıları

Kaza ve Nahiye	Köy	Hane	Hristiyan	İslam	Toplam
Oltu kazası	70	2.225	355	6.417	6.772
Penek nahiyesi	68	1.510	25	5.355	5.380
Mamervân nahiyesi	48	1.115	364	3.217	3.581
Tavusker nahiyesi	28	1.016	0	3.112	3.112
Ardahan kazası	90	1.650	0	7.250	7.250
Çıldır nahiyesi	48	600	0	5.000	5.000
Poshov nahiyesi	44	800	0	4.500	4.500
Göle nahiyesi	100	500	50	5.450	5.500
Ardanuç kazası	51	1.922	555	5.312	5.867
Şavşat nahiyesi	48	1.695	654	5.849	6.503
Toplam¹⁹	595	13.033	2.003	51.462	53.465

Kaynak: H.1293 Erzurum Vilayet Salnamesi, s. 144

Tablodaki bilgiler incelendiğinde 1876 yılında sancaktaki erkek nüfusunun toplamda 53.465 olduğu görülmektedir. Bu nüfusun 51.462’si Müslümanlardan 2.003’ü ise Hristiyanlardan oluşmaktadır. Sancaktaki hane sayısı 13.033 olarak kaydedilmiştir. Bir önceki yıl

¹⁹ H.1293 Erzurum Vilayet Salnamesi, sayfa 144’teki veriler net çıkmadığı için (özellikle yekûn kısmındaki sayılar) doğru olması en muhtemel sayılar tabloya yazılmış ve yekûn kısmı tarafımızca yeniden oluşturulmuştur.

sancaktaki toplam hane sayısı 12.188'dir. Bu durum sancak genelinde hane sayısında bir artışın olduğunu göstermektedir. Sancaktaki Müslüman ve Hristiyan nüfusunda da bir artışın olduğu kayıtlara geçmiştir. Nitekim 1873 yılında sancaktaki Hristiyanların toplam nüfusu 1.875 iken bu sayı 1876 yılında 2.003'e yükselmiştir. Müslümanların sayısı ise 43.249'dan 51.462'a yükselmiştir.

1876 yılında sancaktaki köy sayısı 595'tir. 1873 yılına ait salnamede en fazla köyün 110 köyle Ardahan kazasında olduğu belirtilirken, 1876 yılına ait salnamede en fazla köyün 100 köyle Göle nahiyesi sınırları içinde olduğu belirtilmektedir. 1873 yılı kayıtları incelendiğinde Göle nahiyesindeki köy sayısının 76 olduğu görülmektedir. Bu durum Göle nahiyesindeki köy sayısında bir artışın olduğunu göstermektedir.

1873 yılına ait salnamede Çıldır ve Şavşat nahiyelerinde köy sayıları sıfır olarak girilmişken, 1876 yılına ait salnamede Çıldır nahiyesi sınırları dâhilinde 48 köyün olduğu, Şavşat nahiyesi sınırları içinde de yine 48 köyün bulunduğu ifade edilmektedir.

3. BÖLÜM

Çıldır Sancağının İdari Yapısı

3.1. 1873 Yılında Çıldır Sancağının İdari Yapısı

19. yüzyılın ikinci yarısında Çıldır sancağı on idari birimden oluşuyordu. Bunlar, Ardahan kazası, Oltu kazası, Tavusker, Penek, Namervân, Göle, Poshov, Çıldır, Ardanuç ve Şavşat nahiyelerinden oluşuyordu. Bu yerleşim birimlerinden Ardahan ve Oltu kazaları sancağın en büyük yerleşim birimleriydi. Çıldır sancağını idare eden yöneticilerin bir kısmı merkezden atanırken diğer bir kısmı da yerel eşraf ve ileri gelen ailelerden seçiliyordu.

3.1.1. Üst Düzey İdari Kadro

1873 yılında Çıldır sancağının üst düzey idari kadrosu daha çok merkezden atanan mutasarrıf,²⁰ naib,²¹ müftü,²² muhasebeci ve tahrirat Müdürü²³ gibi idarecilerden

²⁰ Mutasarrıf, Osmanlı taşra teşkilâtında sancak veya livânın mülkî âmiri için kullanılan unvandır. Bkz. Ali Fuat Örenç, "Mutasarrıf," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 377-379.

²¹ Nâibler, medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında bulunduğu kazada ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş, ilmiye mensubu kimselerdi. Bkz. Mehmet İpşirli, "Kadı," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 312-313.

²² Müftü, eyalet, sancak ve kazaların din işlerine bakan yetkilidir. Belirlenmiş olan şer'î hukuk kuralları çerçevesinde fetva veren kişi olarak da bilinir. Bkz. Fahrettin Atar, "Fetva," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), 487; Müftü, Osmanlı hukuk kuralları dâhilinde, bunların bir kısmı örfî hukuk kurallarına göre olsa da, genel olarak şer'î hukuk üzerine karar alırdı. Bkz. Mehmet Sait Sütçü, "Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri," *Journal of History School* 10, sy. 34 (2017): 459-536.

²³ Tahrir, sözlükte "yazma, kaydetme, deftere geçirme" anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Öz, "Tahrir," *TDV İslâm*

oluşuyordu. Bu idareciler, sancakta merkezin temsilcisi olup devletin emir ve yasaklarını taşrada uyguluyorlardı. 1873 yılı itibarıyla Çıldır sancağının üst düzey idari kadrosu aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 5: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Üst Düzey İdari Kadro

Unvan	İsim
Mutasarrıf	Hulusi Efendi
Nâib	Mehmed Hilmi Efendi
Müftü	Ali Rızâ Efendi
Muhasebeci	(boş bırakılmış) Efendi
Tahrîrât Müdürü	Yakub Kenan Efendi

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.89.

1873 Erzurum Vilayet Salnamesine göre, Çıldır sancağının üst düzey idari kadrosu, Mutasarrıf Hulusi Efendi'nin yanı sıra birkaç önemli memurdan oluşuyordu. Bu memurlar arasında Naib Mehmed Hilmi Efendi, Müftü Ali Rıza Efendi ve Tahrirat Müdürü Yakup Efendi yer almaktaydı. Özellikle, muhasebeci pozisyonunu elinde bulunduran kişinin adı bu kayıttan belirlenmemiştir. Bu liste, Osmanlı Devleti'nin sancak idaresinin hiyerarşik yapısını göstermektedir. Yerel yönetim, temelde bütün sancak için birincil idari üst amir olarak mutasarrıf, baş yargı otoritesi olarak naib ve dini otorite olarak müftü aracılığıyla işliyordu. Ayrıca, muhasebeci bütün mali ve finansal konulardan sorumluyken, tahrirat müdürü resmi belgeleri ve yazılı iletişimin bürokratik akışını yönetiyordu. Bu temel idari makamlar birlikte, sancağın genel yönetimi, adalet ve

mali denetimini kapsayan merkezi kontrol mekanizmalarını oluşturuyordu.

1873 Erzurum Vilayet Salnamesindeki bilgiler, merkezi otoritenin etki alanını evre bölgelere genişletmesi hakkında ayrıntılar vermektedir. Mutasarrıf, naib, mft, muhasebeci ve tahrirat mdr gibi makamların taşrada varlığı, sancakta verimliliği ve kontrolü artırmaktadır. Bu durum taşrada tek bir temsilcinin kontrolsüz gücünü en aza indirmek için tasarlanan Tanzimat dönemi ve sonrasında gerçekleştirilen reformların karakteristik özelliğidir. Çıldır sancağında Mutasarrıf Hulusi Efendi, idari hiyerarşının tepesinde yer alıyordu. Sultan ve Bab-ı Ali'nin²⁴ ıldır'da doğrudan temsilcisi olarak görev yapıyordu. Mutasarrıf, genel düzen, güvenlik ve kararnamelerin ıldır'da uygulanmasından sorumlu olan birincil yürütme otoritesiydi. Naib'in idareye dâhil edilmesi, hukukun eyalet veya sancak yönetiminde kritik rolünü vurgulamaktadır. Naib, resmi yargı otoritesini temsil ederek hukuk kurallarının ıldır'da uygulanmasını sağlıyor ve böylece sancağın adalet sistemini yönetiyordu. Ayrıca, Mft Ali Rıza Efendi'nin naib ile eşzamanlı varlığı, Osmanlı idari sisteminde din ve devlet yönetimi arasında bir bağın olduğunu gösteriyordu.

²⁴ Bbl, Osmanlı Devleti'nde "Hkmet" anlamında kullanılan bir sözcüktür. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Paşa Kapısı ve Sadret Dairesi olarak da bilinmektedir. Bkz. Mehmet İşirli, "Bbl," *TDV İşlm Ansiklopedisi*, Cilt 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 378-386.

Muhasebeci ve tahrirat müdürünün işlevsel rolleri, 19. yüzyılın bürokratik modernleşme çabalarını pekiştirmiştir. Muhasebecinin adının salnamede yer almaması, bu pozisyonun önemini azaltmaz. Yakup Efendi tarafından temsil edilen tahrirat müdürlüğü, bürokratik devletin resmi yazılı kayıtlarının ve iletişim akışının yöneticisi olarak aynı derecede hayati bir öneme sahiptir. Bu kişi Çıldır sancağında, tüm idari yazışmaların doğru bir şekilde hazırlanmasını, gönderilmesini ve arşivlenmesini sağlıyordu.

Salnamede adları ve unvanları zikredilen bu memurlar, sadece yerel yönetim için değil, aynı zamanda devletin geniş topraklarında merkezi olarak izlenen idari, mali ve hukuki kontrol için yapılandırılmış, hiyerarşik bir bürokrasiyi de temsil ediyordu.

3.1.2. Meclis-i İdâre-i Livâ

1839'dan 1876'ya kadar süren Tanzimat Dönemi, taşra yönetiminde önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemdi. Bu dönemde çıkarılan yasalar, 19. yüzyıl Osmanlı taşra yönetim yapısının temelini oluşturmuştur. Taşrada yerel meclislerin kurulması da Tanzimat sonrasında yapılan düzenlemelerde biriydi. Bu bağlamda, 1849 yılında çıkarılan bir kararname ile kurulan sancak meclisleri, sonradan “*Meclis-i İdâre-i Livâ*” yani livâ idare meclislerine dönüştürüldü. Bu meclisler, livânın maliyesini, askerlik hizmetlerini, eğitim ve öğretim faaliyetlerini, sağlık, inşaat ve diğer önemli konularını, öncelikle merkezi hükümetin yayınladığı emirlere uygun olarak ele

almaktaydı.²⁵ Bu doğrultuda Çıldır sancağında da bir livâ idare meclisi oluşturulmuştur. Bu meclisin başkanı ve üyeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 6: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrosu

	Meclis-i İdâre-i Livâ
Reis	Hulusi Efendi
Azalar	Nâib Mehmed Hilmi Efendi
	Müftü Ali Rızâ Efendi
	Muhasebeci Efendi
	Tahrirat Müdürü Yakub Kenan Efendi
	Yusuf Ziyâ Bey
	Hacı Hüseyin Bey
	Süleyman Bey
	Murad Ağâ
Kâtib	Ali Müzahir Efendi

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.89.

Çıldır sancağının idari karar organı olan Meclis-i İdâre-i Livâ, Mutasarrıf Hulusi Efendi'nin başkanlığında toplanıyordu. Üyeleri arasında Naib Mehmed Hilmi Efendi, Müftü Ali Rızâ Efendi, ismi yazılmamış Muhasebeci Efendi ve Tahrirat Müdürü Yakub Kenan Efendi gibi resmi görevliler yer alıyordu. Ali Müzahir Efendi'nin kâtip olarak varlığı, kararlarını merkezi hükümete şeffaf bir şekilde raporlanması ve resmi kayıt tutulması anlamlarına geliyordu. Zikredilen yılda, Meclis-i İdâre-i Livâ'da, Yusuf Ziyâ Bey, Hacı Hüseyin Bey ve Süleyman Bey gibi yerel idareciler de görev alıyordu. Bu meclis, Tanzimat sonrası dönemde Çıldır'daki en hayati kurumlardan birini temsil ediyordu. Yapısı, merkezi hükümet temsilcileri ve yerel

²⁵ Sadık Fatih Torun, “Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri,” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, sy. 60 (Ekim 2016): 157-74.

üyeler arasında bir birleşim sağlayacak şekilde kasıtlı olarak tasarlanmıştı. Bu birleşim iki stratejik amaca hizmet ediyordu. Birincisi, yerel ihtiyaç ve endişelerin yönetime etkili bir şekilde iletilmesini sağlamak, ikincisi de merkezi hükümetin emirlerinin sancak genelinde uygulanmasını kolaylaştırmaktı. Meclis-i İdare-i Livâ, sancağın bütçesi, kamu işleri ve diğer önemli idari konularla ilgili kararlar alma yetkisine sahipti.

Çıldır sancağındaki Meclis-i İdâre-i Livâ, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde âdemi merkeziyetçi yönetimin işleyişine dair bilgiler sunmaktadır. Meclis-i İdâre-i Livâ, sadece idarecilerin bir araya geldiği bir toplantı mekânı değil, merkezi yönetim bürokrasisi ile yerel toplumsal elitler arasındaki uçurumu kapatmaya yönelik kurumsal bir girişimdi. Mutasarrıf Hulusi Efendi'nin başkanlık ettiği bu meclisin yapısı, naib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdürünün zorunlu katılımından da anlaşılacağı üzere, devletin yürütme, yargı, din ve maliye kollarını etkili bir şekilde birleştiriyordu. Bu organın en önemli özelliği, Yusuf Ziyâ Bey, Hacı Hüseyin Bey ve Süleyman Bey gibi yerel ileri gelenlerin de dâhil edilmesi idi. Genellikle toprak sahibi kişiler, zengin tüccarlar veya saygın ailelerden gelen bu kişiler, meclise gerekli yerel bilgiyi sağlıyordu. Onların katılımı, meclisi tamamen merkezi bir idari araçtan karma ve uyumlu bir danışma organına dönüştürüyordu. Bu uyum, Tanzimat reformlarının temel taşlarından biriydi. Yerelde güçlü şahsiyetlerin uyum ve işbirliğini sağlamayı, böylece devlet politikalarına karşı olası yerel direnişi azaltmayı ve yönetimin genel etkinliğini taşrada artırmayı amaçlıyordu.

Bu meclise verilen kamu işleri ve idari görevler onun hayati rolünü vurgulamaktadır. Merkezi hükümet, Meclis-i İdâre-i Livâ'ya kritik alanlarda yetki vererek önemli bazı sorumlulukları ona devretmiş, ancak aynı zamanda mutasarrıfın başkanlığı aracılığıyla nihai kontrolü elinde tutmuştur. Bu kurumsal mekanizma, sancaktaki yönetimin hem merkeze karşı hesap verebilir olmasını hem de bir dereceye kadar yerel ihtiyaçlara duyarlı olmasını sağlamıştır.

3.1.3. Meclis-i Belediye

Osmanlı Devleti'nde modern belediye meclislilerinin kurulması, Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonradır. Modern belediyeciliğin ilk örnekleri 1855 yılında İstanbul'da Şehremaneti'nin oluşturulması ile verilmiştir. Bu doğrultuda 1857 yılında Galata ve Beyoğlu bölgesinde faaliyet gösteren “*Altıncı Daire-i Belediye*” kurulmuştur.²⁶ 1870'li yıllarda taşrada da belediyeler kurulmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda Çıldır sancağında da bir belediye oluşturulmuştur. Taşrada bulunan belediyelerin başlıca görevleri mahalli birimlerin kentsel yapısının geliştirilmesi ve altyapı sorunlarının çözülmesidir. Bu doğrultuda belediye meclisleri, yol yapılması, içilebilir su sistemlerinin sağlanması, kanalizasyon ve benzeri hizmetlerin taşradaki idari

²⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, *Municipal Governance under the Century of Türkiye Vision* (İstanbul: Kuru Medya Yayınevi, 2024), 31.

birimlere ulaştırılması gibi görevleri yerine getirmişlerdir.²⁷ Taşrada belediye hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için belediye meclisleri oluşturulmuştur. Erzurum vilayet salnameleri incelendiğinde bu doğrultuda ıldır sancağında da bir belediye meclisinin kurulduğu görülmektedir. 1873 yılı itibarıyla ıldır'daki belediye meclisinin yeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 7: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Belediye Kadrosu

Unvan	Meclis-i Belediye
Reis	Ali Avni Efendi
Azalar	Ali Efendi
	Mustafa Ağa
	Yusuf Ağa
	Osman Ağa
	Bogos Ağa

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.89.

1873 yılında ıldır sancağının yerel yönetim organı olan belediye meclisinin başkanlığını Ali Avni Efendi yürütüyordu. Bu meclis, Ali Efendi, Mustafa Ağa, Yusuf Ağa, Osman Ağa ve Bogos Ağa gibi çeşitli sosyal kesimlerden gelen üyelerle görevini yerine getiriyordu. ye listesinde hem Müslüman hem de Bogos Ağa gibi gayrimüslim temsilcilerin yer alması, Tanzimat sonrası dönemde gayrimüslim toplulukların temsilcilerinin yerel yönetim yapılarına dâhil edilme çabasını göstermektedir. Bu kapsayıcı politika, yerel hizmetlerin tüm nüfus kesimlerine eşit ve kapsamlı bir şekilde sunulmasını amaçlamaktadır.

²⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)* (Ankara: T.T.K. Yayınları, 2020), 199.

Çıldır Belediye Meclisi, özellikle Tanzimat reformlarındaki şekliyle, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde modern belediye yönetiminin ve yerel katılım ilkelerinin uygulanmasına ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Üst düzey idari, adli ve mali konuları ele alan Meclis-i İdâre-i Livâ'nın aksine, belediye meclisi tamamen kentsel ve sivil altyapıya odaklanmıştır. Temizlik, kamu işleri, imar, aydınlatma ve su temini gibi temel sorumlulukları, çağdaş Avrupa belediye kuruluşlarının işlevlerini yansıtmakta ve Osmanlı Devleti'nin kentsel merkezleri modernize etme ve sakinlerinin günlük yaşamlarını iyileştirme konusundaki kararlı çabasını göstermektedir.

Reis Ali Avni Efendi'nin başkanlık ettiği liderlik yapısı, devlet tarafından onaylanmış bir yönetim organı olduğunu teyit etmektedir. Ancak, en önemli çıkarım, üyelerin bileşimidir. Bogos Ağa gibi kişilerin Ali Efendi, Mustafa Ağa, Yusuf Ağa ve Osman Ağa gibi Müslüman üyelerle birlikte mecliste yer alması, Osmanlı'nın 1856 Islahat Fermanı'nda yer alan yerel idarelerde sivil eşitlik ilkesine bağlılığını doğrudan göstermektedir. Yerel belediye organlarında gayrimüslim üyelerin yer alması, dönemin bilinçli bir siyasi ve idari stratejiydi. Bu strateji ile gayrimüslim topluluklara refahlarını ve kentsel çevrelerini etkileyen kararlarda doğrudan temsil hakkı tanınması amaçlanıyordu. Böylelikle, Osmanlı azınlıklarına daha iyi muamele edilmesi yönündeki Avrupa'nın diplomatik baskısına cevap verilirken, aynı zamanda yurttaşlık ortaklığı ve sorumluluk bilinci de geliştirilmeye

çalışılıyordu. Bu temsili yapı, halk sağlığı ve düzeni için kilit öneme sahip olan su dağıtımı, aydınlatma ve temizlik hizmetlerinin sürdürülmesi gibi temel hizmetlerin tarafsız bir şekilde sunulmasını ve tüm kent sakinlerinin farklı ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlıyordu. Çıldır gibi bir sancak merkezinde belediye meclisinin varlığı, idari yeniliklerin İstanbul ve birkaç büyük sancakla sınırlı kalmadığını, devletin farklı bölgelerine sistematik olarak yayıldığını göstermektedir. Belediye meclislerinin kurulması, modern devlet hizmetlerinin âdemi merkezîyetçi bir şekilde sunulmasının somut bir göstergesidir.

3.1.4. Menfa’at Sandığı

Menfa’at sandığı, 19. yüzyılın ortalarında çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere Osmanlı Devleti’nde kurulan ilk tarım kredi kuruluşuydu. Mithat Paşa’nın girişimiyle kurulan bu fon, sermayesini karşılıklı yardımlaşma yoluyla sağlarken, aynı zamanda toplumsal dayanışma ve iş birliği ruhunu güçlendirmeye de hizmet ediyordu.²⁸ Memleket sandıklar, işlevselliğini ve verimliliğini yitirince, yerlerini yeni kurallara göre düzenlenen menfa’at sandıkları aldı.²⁹ Çıldır sancağında da çiftçinin ihtiyaçlarını karşılamak ve ona destek olmak amacıyla menfa’at sandığı

²⁸ Cüneyt Doğan, “Midilli Memleket Sandıkları,” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14, sy. 53 (2015): 298-309.

²⁹ Bumin Küçük, “Türk Kültüründe Yardımlaşma Örneği: İmece Usulünden Yardım Sandıklarına,” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sy. 113 (Mart 2025): 421-439.

oluşturulmuştur. Bu sandığın idari kadrosu aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 8: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Menfa’at Sandığı Kadrosu

Unvan	Menfa’at Sandığı Vekilleri
Azalar	Tufan Bey
	Hacı İrfan Ağa
	Bedros Ağa
	Haco Ağa
Kâtib	Hacı Şeref Efendi

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.89.

Çıldır sancağındaki menfa’at sandığının temsilcileri, Tufan Bey, Hacı İrfan Ağa, Bedros Ağa ve Haco Ağa gibi üyelerden oluşmaktaydı. Bu kurumun resmi yazışmaları ve kayıt tutma görevleri, kâtip Hacı Şeref Efendi tarafından yürütülmekteydi.

Çıldır sancağındaki menfa’at sandığının yapısını gösteren yukardaki tablo, Osmanlı’nın son dönemindeki sancak idaresinin mali ve sosyal altyapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Genellikle “*Yerel Kalkınma Ajansı*” veya “*Tarım Kredi Fonu*” olarak düşünülen menfa’at sandığı, Tanzimat döneminde çiftçilere krediler sunarak ve yerel kalkınma projelerini destekleyerek ekonomik istikrarı ve tarımsal verimliliği teşvik etmeyi amaçlayan bir kurumdur. Bu kurum, kapsamlı Ziraat Bankası sistemi kurulmadan önce, devlet destekli kırsal kalkınmanın erken bir biçimini temsil ediyordu.

Temsilciler listesinde yer alan Tufan Bey, Hacı İrfan Ağa, Bedros Ağa ve Haco Ağa gibi isimler toplumsal katılım ve finansal kapsayıcılık konusunda devletin bir strateji ortaya koymaya çalıştığını göstermektedir. Çıldır

Menfa'at Sandığı'nın idare kurulu, fonların yönetilmesini ve kredilerin etkin bir şekilde geri ödenmesini sağlayan yerel ileri gelenleri içerecek şekilde tasarlanmıştır. Menfaat sandığına, Müslüman olmayan Bedros Ağa'nın dâhil edilmesi özellikle önemlidir. Bu, Tanzimat sonrası dönemde bütün ekonomik alanlarda sivil eşitliğe olan bağlılığı göstermektedir. Ayrıca Müslüman ve gayrimüslim çiftçilerin fon tarafından sağlanan finansal kaynaklara eşit erişimini garanti altına alarak yerel ekonomiyi kapsayıcı bir şekilde güçlendirmektedir.

Çıldır'da yerel kalkınma amacıyla kurulan, menfa'at sandığı yazılı belgeleme ve hesap verebilirlik gibi şartlar altında faaliyet gösteriyordu. Kâtib Hacı Şeref Efendi'nin işlevi, krediler, geri ödemeler ve resmi yazışmaların doğru bir şekilde kaydedilmesini sağlamak, şeffaflığı garanti altına almak ve merkezi hükümetin taşrada denetimini kolaylaştırmaktı. Çıldır'da bu fonun varlığı, Osmanlı Devleti'nin bölgede askeri ve idari kontrolün ötesine geçme çabasını, sosyoekonomik istikrarı teşvik etme gayretini göstermektedir. Ayrıca yerel elitleri ve çeşitli dini toplulukları ekonomik kalkınma sürecine dâhil etme çabasını ortaya koymaktadır.

3.1.5. Meclis-i Temyîz-i Livâ

Meclis-i Temyîz-i Livâ, kazalardaki deâvî meclislerinin yetki alanlarını aşan veya “*Kaza Deâvî Meclisi*” tarafından karara bağlanan davalara tarafların itirazı sonrasında başvuruda bulunduğu istinaf mahkemesi konumundaydı. Daha basit bir ifadeyle, bu meclis, itirazda

bulunulan “*Temyiz Mahkemesi*” olarak da ifade edilebilir. Temyiz meclisleri, Osmanlı Devleti’nin eyalet ve sancaklardaki adalet yönetimini hem merkezileştirme hem de modernize etme çabasını göstermektedir.

Normal şartlarda livâ temyiz meclislerinde altı üye bulunurdu. Bu üyelere üçü Müslüman diğer üçü ise gayrimüslimlerden oluşurdu. Meclis-i Temyîz-i Livâ’nın başkanlığını kazadaki şer’iyye mahkemesi hâkimi yapardı.³⁰ 1873 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesindeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Çıldır’da da bir Meclis-i Temyîz-i Livâ bulunmaktaydı. Bu meclisin reisi ve üyelerinin adları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 9: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Temyîz-i Livâ Kadrosu

Unvan	Meclis-i Temyîz-i Livâ
Reis	Nâib Mehmed Hilmi Efendi
Temyîzât (Üyeleri)	Kamil Bey
	Tufan Bey
	Hacı İrfan Ağa
	Rahib Usib
Temyîz Başkâtibi	İsmail Kamil Efendi
Müstântık	Mehmed Bey
Mukayyid	Salih Efendi

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.89.

Çıldır sancağının temyiz makamı olan Meclis-i Temyîz-i Livâ, Naib Mehmed Hilmi Efendi’nin “*Reis*” sıfatıyla başkanlık ettiği bir kurumdu. Meclis, Kamil Bey, Tufan Bey, Hacı İrfan Ağa ve Rahib Usib gibi üyelere oluşuyordu. İdari ve hukuki işlemler, Temyiz Başkâtibi

³⁰ M. Macit Kenanoğlu, "Nizâmiye Mahkemeleri," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 185-188.

İsmail Kamil Efendi, Müstântık³¹ Mehmed Bey ve Mukayyîd Salih Efendi tarafından yürütülüyordu. Bu meclis, Tanzimat reformları sonrasında sancaklarda oluşturulan idari ve adli yapının ayrılmaz bir parçasıydı. Başlıca işlevi, sancak içindeki alt mahkemelerin kararlarını üst makam olarak incelemek, böylece adli denetimi sağlamak ve sancağın en yüksek adli organı olarak hizmet etmektir. Sancak Temyiz Mahkemesi olarak tanımlanabilecek bu kurum, Tanzimat öncesinde merkezi olmayan yargı yapısından uzaklaşarak, tüm illerde hiyerarşik, standartlaştırılmış ve merkezi olarak kontrol edilebilen bir yargı sistemi oluşturmayı amaçlamıştır.

Tabloda yer alan Meclis-i Temyîz-i Livâ'nın yapısı incelendiğinde merkezden gönderilen idarecilerle yerel üyelerin bulunduğu karma bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kamil Bey ve Hacı İrfan Ağa gibi üyeler ve özellikle de Müslüman olmayan Rahip Usib'in de aralarında bulunduğu üye yapısı, üst düzey yargı alanında bile toplumsal katılımın önemine dikkat edildiğini göstermektedir. Rahip Usib'in dâhil edilmesi, azınlık temsilciliği ilkesini idare ve belediye organlarından adli temyiz sürecine genişleterek, Islahat Fermanı'nın, din ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaası için eşit adalet sağlama konusundaki devlet taahhüdünü pekiştirmektedir.

³¹ Müstântık, Osmanlı ceza yargılamasında savcı olarak görev yapan kişi veya makama verilen unvandır. Bkz. İbrahim Ülker, "Osmanlı Ceza Yargılamasında Müstantik (Sorgu Hâkimi)," *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi* 11, sy. 1 (Temmuz 2023): 41-57.

Temyiz Başkâtibi İsmail Kamil Efendi, Müstântık Mehmed Bey ve Mukayyîd Salih Efendi gibi isimler yargı bürokrasisinin giderek artan uzmanlaşma ve profesyonelleşmesini ortaya koymaktadır.

Müstântık'ın varlığı, ceza ve soruşturma konularında geleneksel yargı rollerinden uzaklaşarak modern, resmîleştirilmiş sorgulama süreçlerinin benimsendiğini göstermektedir. Aynı zamanda, başkâtip ve mukayyîd tüm işlemlerin doğru bir şekilde belgelenip kaydedilmesini sağlayarak merkezi hükümetin taşra denetimini kolaylaştırmıştır.

3.2. 1877 Yılında Çıldır Sancağının İdari Kadrosu

93 Harbi öncesinde Çıldır, Osmanlı Devleti'nin doğudaki en büyük idari birimi olan Erzurum vilayetine bağlı bir livâydı. Bu livâ, bir mutasarrıf tarafından yönetiliyordu. Çıldır livâsına bağlı olan kazalar kaymakamlar tarafından idare edilmekteydi. 1877 yılında Çıldır livâsına bağlı iki kaza ve sekiz nahiye bulunmaktaydı. Bu yerleşim birimlerinin adları çalışmanın ilgili bölümlerinde ayrıntılı olarak verilmiştir.

3.2.1. Üst Düzey İdari Kadro

1877 Erzurum Vilayet Salnamesindeki veriler, Çıldır sancağının üst düzey idarecileri hakkında bilgiler vermektedir. Bu idari hiyerarşinin en tepesinde, mîr-i mîrân rütbesine sahip olan ve idarenin başkanı olarak görev yapan Mutasarrıf Süleyman Kâmil Paşa yer almaktaydı. Sancakta adli işlere Naib Mustafa Suphi Efendi ve dini işlere de

Müftü Hasan Fehmi Efendi bakmıştır. Mali işler Muhasebeci Hacı Mehmed Fâik Efendi tarafından yerine getirilirken, bürokratik yazışmalar Tahrirat Müdürü Yakub Kenan Efendi tarafından yürütülmüştür. Ayrıca, livâdaki vakıfların gelir ve giderlerini Evkaf-ı Muhasebe Vekili Tufan Bey takip etmiştir.

Tablo 10: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Üst Düzey İdari Kadro

Unvan	İsim
Mütesarrıf (Mîr-i Mîrân)	Süleymân Kâmil Paşa
Nâib	Mustafa Suphi Efendi
Müftî	Hasan Fehmi Efendi
Muhasebeci	Hacı Mehmed Fâik Efendi
Evkaf-ı Muhasebe Vekili	Tufan Bey
Tahrîrât Müdîri	Yakub Kenan Efendi

Kaynak: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.88.

1877 Erzurum Vilayet Salnamesinden alınan bu kayıtlar, sancağın üst düzey idari yapısının ayrıntılı bir hiyerarşik görünümünü sunarak, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan hemen önceki dönemde Osmanlı sancak yönetiminin Çıldır özelinde temel dinamiklerini göstermektedir. İdari yapının en üst konumunda yer alan, Mîr-i Mîrân Mutasarrıf Süleyman Kâmil Paşa, önemli askeri ve sivil yetkiye sahip yüksek rütbeli bir yöneticidir. Bu durum merkezi hükümetin stratejik bir sınır bölgesi olan Çıldır sancağının yönetimine ne kadar ciddiyetle yaklaştığını ortaya koymaktadır.

Sancak idaresinde görev yapan memurlar arasında uzmanlık alanlarına göre sorumlulukların bölünmesi, Osmanlı taşra teşkilatının bürokratik olarak ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir. Naib Mustafa Suphi Efendi ile Müftü Hasan Fehmi Efendi'nin bu kadro içinde

birlikte yer alması, ikili yargı sisteminin kısmen devam ettiğini işaret etmektedir. Mahkeme başkanlığını yapan naib, hem dini kurallara hem de yazılı yasalara göre adaleti sağlamaya çalışırken, müftü ise bazı önemli konularda naibe danışmanlık hizmeti sunmuştur.

Çıldır sancağında Muhasebeci Hacı Mehmed Fâik Efendi, tüm sancağın mali işlerini yönetiyordu. Ayrıca gelirlerin tahsilinden ve vilayet merkezine karşı harcama hesaplarından sorumluydu. Tahrirat Müdürü Yakub Kenan Efendi, resmi iletişim ve kayıt tutma akışını kontrol ediyordu. Yerel yönetim ile devlet bürokrasisi arasında önemli bir bağlantı görevi görüyordu.

1877 yılına ait salnamede, Evkaf-ı Muhasebe Vekili Tufan Bey'in varlığı dikkat çekmektedir. Bu ayrı ve özel pozisyon, vakıfların sancak ekonomisindeki önemini göstermektedir. Sancak dâhilindeki vakıfların ekonomik faaliyetleri, ayrı mali defterlerde kayıt altına alınıyordu. Bu kişiler vakıfların kötü yönetimini önlemek ve vakıfların koşullarının yasal olarak yerine getirilmesini sağlamak için muhasebeci işlevi görüyorlardı.

3.2.2. Meclis-i İdâre-i Livâ

1877 yılında Çıldır sancağının başlıca yönetim organı olan Meclis-i İdâre-i Livâ, Mutasarrıf Süleyman Kâmil Paşa tarafından yönetiliyordu. Bu meclis, iki tür üyeden oluşuyordu. Bunlardan birincisi Naib Mustafa Suphi Efendi, Müftü Hasan Fehmi Efendi ve Tahrirat Müdürü Yakub Kenan Efendi gibi doğal üyelerden oluşan “A'zâ-yı

Tabî'iyye" idi. Diğeri ise yerel elitleri temsil eden İshak Bey, Hacı Osman Ağa ve Nersis Ağa gibi üyelerden oluşan "*A'zâ-yı Müntehabe*" idi.

Tablo 11: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrosu ³²

Unvan	İsim
Reis	Mutasarrıf Süleyman Kâmil Paşa
<i>A'zâ-yı Tabî'iyye - Doğal Üyeler</i>	
Nâib	Mustafa Suphi Efendi
Müftî	Hasan Fehmi Efendi
Tahrîrât Müdîri	Yakub Kenan Efendi
<i>A'zâ-yı Müntehabe - Seçilmiş Üyeler</i>	
	İshak Bey
	Hacı Osmân Ağa
	Nersis Ağa
	Münhal
Başkâtib	Ahmed Rıfat Bey
Mukayyid	Âkif Efendi

Kaynak: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.88.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Mutasarrıf Süleyman Kâmil Paşa'nın başkanlığını yaptığı meclis, tüm sancak için idari karar alma organıydı. Bu meclis bütçe, kamu işleri ve genel idare ile ilgili önemli konulardan sorumluydu.

İshak Bey, Hacı Osman Ağa ve Nersis Ağa gibi yerel ileri gelenlerden oluşan "*A'zâ-yı Müntehabe*" yerel halkla olan temel bağlantıyı sağlıyordu. Genellikle ayan veya eşraftan seçilen bu kişiler, yerel ihtiyaç ve endişeleri idareye

³² Erzurum Vilayet Salnamesi, H.1294, s.88

iletmek ve böylece devlet politikalarının taşrada uygulanmasını daha kabul edilebilir ve etkili hale getirmek için çok önemliydi. Bu karma yapı, sorumluluğun paylaşıldığı bir sistemi teşvik ederek, merkezi hükümetin yerel güç sahiplerini idari mekanizmaya dâhil etmesine ve eyaletin sorunsuz yönetilmesine olanak tanımaktaydı.

Meclis-i İdâre-i Livâ'nın kurumsal yapısı, 1839 Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde başlatılan merkeziyetçi reformların sancak örgütlenmesine etkisini somut bir şekilde yansıtmaktadır. Merkezi otoriteyi temsil eden Mutasarrıf ile yerel ayan veya eşraftan oluşan seçilmiş üyeleri bir araya getiren bu meclis, yerel güç dinamiklerini kullanarak taşra yönetimini kolaylaştırmayı amaçlamıştır.

1877 yılına ait salnamede bir makamın münhal şeklinde kaydedilmiş olması, reformist devletin taşrada karşılaştığı zorluklara dair ince ama kritik bir fikir vermektedir. Tanzimat, eksiksiz ve standartlaştırılmış bir bürokratik çerçeve oluşturmayı amaçlasa da, nitelikli personel eksikliği, coğrafi konumun etkisi veya karmaşık merkezi atama protokollerindeki gecikmeler nedeniyle gerekli tüm kadrolara bazen personel ataması yapılamamıştır. Bu tür kadro boşlukları, taşra yönetiminde geçici boşluklara yol açarak hizmet sunumu veya idari kontrolün sağlanmasında sıkıntılara neden olmuştur.

3.2.3. Meclis-i Temyîz-i Livâ

Meclis-i Temyîz-i Livâ, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının bir parçası olarak hukuk sistemine dâhil edilen Nizamiye Mahkemeleri yapısının temyiz ve

inceleme aşamasını temsil etmekteydi. Başkanlık görevinin naib tarafından yapılmış olması, meclisin temelde hukuki niteliğini pekiştirmektedir. Geleneksel şariat mahkemelerinden ayrı olan bu mahkemeler, Tanzimat döneminde ve sonrasında getirilen yeni hukuk kurallarını uygulamak için kurulmuştur. Meclis-i Temyîz-i Livâ, sancak düzeyinde bu modern mahkeme yapısının önemli temyiz ve inceleme işlevini yerine getirmiştir. Davalar vilayete temyize gönderilmeden önce Çıldır sancağındaki bu mecliste temyiz edilmiştir. 1877 yılında Çıldır sancağında görev yapan Meclis-i Temyîz-i Livâ başkan ve üyeleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 12: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Temyîz-i Livâ Kadrosu

Reis Nâib-i Livâ Mustafa Suphi Efendi
Temyiz Heyeti Üyeleri
Hacı Şerîf Efendi
Mahmud Bey
Münhal
Münhal
Başkâtib Mehmed Said Efendi
Mukayyid Sâlih Efendi

Kaynak: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.88.

1877 yılında Çıldır sancağının yüksek yargı makamı olan Meclis-i Temyîz-i Livâ, Naib-i Livâ Mustafa Suphi Efendi'nin başkanlığında faaliyet gösteriyordu. Bu temyiz kurulunun üyeleri arasında Hacı Şerif Efendi ve Mahmud Bey de bulunmaktaydı. Ancak salnamede iki üyenin pozisyonun boş olduğu görülmektedir. Meclisin kayıt ve

yazışma görevleri, Başkâtip Mehmed Said Efendi ve Mukayyîd Salih Efendi tarafından yürütölmekteydi.

3.2.4. Meclis-i Belediye

1877 yılında Çıldır sancağındaki belediye meclisi, Ali Avni Efendi başkanlığında yönetilmiştir. Ali Avni Efendi, hem belediye reisi hem de meclis kâtibi olarak çift görev yapmıştır. Meclisin diğer üyeleri Musa Ağa, Ohancan Ağa, Mustafa Ağa ve Meded Ağa'dan oluşmuştur.

Tablo 13: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Meclis-i Belediye Kadrosu

Reis ve Kâtib	Ali Avni Efendi
Azalar	Mûsâ Ağa
	Ohancan Ağa
	Mustafa Ağa
	Meded Ağa

Kaynak: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.88.

1877 yılı belediye meclisinde de önceki yıllarda olduğu gibi Müslüman üyelerin yanında bir gayrimüslim üyenin görev yaptığı görölmektedir. Bu durum Tanzimat döneminin genel bir politikası olup, din, dil ve ırk ayrımı gözetmeksizin herkesin yönetime katılmasını sağlamak amacıyla atılmış bir adımdır.

3.3.1873 ve 1877 Yıllarının İdari Kadro Karşılaştırması

1877-1878 yıllarında gerçekleştirilen Osmanlı-Rus Savaşı, Çıldır sancağının idari ve coğrafi kaderini temelden etkilemiştir. 1873 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesi incelendiğinde Çıldır sancağının idari yapısının daha çok sivil bir özellik gösterdiği, fakat 93 Harbi'nin başladığı 1877 yılı Erzurum Vilayet Salnamesindeki bilgiler incelendiğinde sancağın idaresinin giderek askeri bir yapıya büründüğü tespit edilmiştir.

Çalışmanın bu bölümünde 1873 ve 1877 yıllarında Çıldır sancağının personel ve kurumsal yapısı karşılaştırılarak, üst düzey idari, adli ve mali organlarda meydana gelen değişimler hakkında bilgiler verilmektedir.

3.3.1. Üst Düzey İdari Kadroların Karşılaştırılması

Çıldır sancağında 1873 ile 1877 yılları arasındaki dönem siyasi, mali ve askeri istikrarsızlıkların yaşandığı çalkantılı bir dönemdir. Sancağa atanan mutasarrıfların görevi sadece sancağı idare etmek değil aynı zamanda sancağı Rus saldırılarına karşı korumaktır. Bu doğrultuda Çıldır'a atanan mutasarrıflar ilk başta sivil yöneticilerden oluşurken 93 Harbi öncesinde askeri-sivil idareciler sancağa mutasarrıf olarak atanmıştır. Bu durumun somut göstergesi aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Tablo incelendiğinde 1877 yılında mirî miran rütbesinde bir mutasarrıfın sancak yönetiminde görev aldığı görülmektedir.

Tablo 14: 1873 ve 1877 Yılları Üst Düzey İdari Kadroların
Karşılaştırması

Görev	1873 Salnamesi	1877 Salnamesi
Mutasarrıf	Hulusi Efendi	Süleyman Kâmil Paşa (Mîr-i Mîrân)
Nâib	Mehmed Hilmi Efendi	Mustafa Suphi Efendi
Müftî	Ali Rıza Efendi	Hasan Fehmi Efendi
Muhasebeci	-	Hacı Mehmed Fâik Efendi
Tahrîrât Müdîri	Yakub Kenan Efendi	Yakub Kenan Efendi

1873 ve 1877 Erzurum Vilayet Salnamelerinden elde edilen karşılaştırmalı veriler, Çıldır sancağında dinamik ancak kısıtlı bir idari ortam olduğunu göstermektedir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde reformların uygulanmasının zorluğunu ve karmaşıklığını yansıtmaktadır. En belirgin eğilim, dört yıllık bir süre içinde üst düzey idari ve adli personelin neredeyse tamamen değişmesi, mutasarrıf, nâib ve müftü gibi kritik görevlere yeni atamaların yapılmasıdır. 1877'de mutasarrıfın "*Mîr-i Mîrân*" rütbesine sahip olması bu stratejik sınır bölgesinde idarenin otoritesini artırmaya yönelik ciddi bir adımdır.

3.3.2. Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrolarının Karşılaştırılması

Erzurum vilayetinin bir parçası olan Çıldır'daki Meclis-i İdâre-i Livâ, 1873-1877 yıllarındaki siyasi çalkantılara ve Rusya'dan gelen askeri tehditlere karşı oldukça duyarlıydı. Merkezi olarak atanan mutasarrıfın liderliğindeki bu meclisin üyeleri, 1877'ye doğru önemli ölçüde değişmiştir.

1873 yılında Meclis-i İdâre-i Livâ, vergi ve toplumsal meseleleri ele almak üzere Müslüman ve gayrimüslim topluluklardan seçilen temsilcilerin yer aldığı, idari ve adli görevlerini yerine getirmeye devam etmiştir. Ancak 1877'ye gelindiğinde, Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaklaşmasıyla birlikte meclisin odak noktasının, savaş hazırlıkları, tedarik ve savunma lojistiğine kaydığı düşünülmektedir.

Tablo 15: 1873 ve 1877 Yılları Meclis-i İdâre-i Livâ Kadrolarının Karşılaştırması

Meclis	1873 Salnamesi	1877 Salnamesi
Meclis-i İdâre-i Livâ	Reis Hulusi Efendi Nâib Mehmed Hilmi Efendi Müftî Ali Rızâ Efendi Muhasebeci Efendi Tahrîrât Müdürî Yakub Kenan Efendi Azalar: Yusuf Ziyâ Bey Hacı Hüseyin Bey Süleyman Bey Murad Ağa Kâtib Ali Müzahir Efendi	Reis Mutasarrıf Süleyman Kâmil Paşa A'zâ-yı Tabî'yye - Doğal Üyeler Nâib Mustafa Suphi Efendi Müftî Hasan Fehmi Efendi Tahrîrât Müdürî Yakub Kenan Efendi A'zâ-yı Muntchabe - Seçilmiş Üyeler İshak Bey Hacı Osmân Ağa Nersis Ağa Münhal Başkâtib Ahmed Rıfât Bey Mukayyid Âkif Efendi

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Tanzimat sonrası Osmanlı reformlarının sürekliliği, önemli idari kurumların yapısal tutarlılığıyla güçlü bir şekilde ortaya konmaktadır. Meclis-i İdâre-i Livâ, “A'zâ-yı Tabî'yye” konumundaki merkezi hükümet yetkilileri ve “A'zâ-yı Muntchabe” konumundaki yerel güç sahipleri arasında temel bir karışık yapıya sahip olmaya devam etmiştir. Bu

strateji, yönetim politikasında yerel meselelerin dikkate alınmasına ve bu doğrultuda çözümler üretilmesine ortam hazırlamıştır. 1877 yılına gelindiğinde, kâtiplik görevi 1873 yılından farklı olarak başkâtib ve mukayyid şeklinde ikiye bölünmüştür. Bu da idari politika teşkilatının daha derin bir kurumsal yapıya kavuşturulmaya çalışıldığını göstermektedir.

3.3.3. Meclis-i Belediye Kadrolarının Karşılaştırılması

Meclis-i Belediye, genellikle bir başkan ve yerel eşraftan seçilen birkaç üyeden oluşuyordu. 1873 ile 1877 Erzurum vilayet salnamelerinde Çıldır sancağının belediye meclisinde önemli değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Bu durum aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 16: 1873 ve 1877 Yılları Meclis-i Belediye Kadrolarının Karşılaştırması

Kurum	1873 Salnamesi	1877 Salnamesi
Meclis-i Belediye	Reis Ali Avni Efendi Azalar: Ali Efendi Mustafa Ağa Yusuf Ağa Osmân Ağa Bogos Ağa	Reis ve Kâtib Ali Avni Efendi Azalar: Mûsâ Ağa Ohancan Ağa Mustafa Ağa Meded Ağa

Yukarıdaki tablo incelendiğinde her iki salnamede de belediye reisinin Ali Avni Efendi olduğu görülmektedir. 1873 yılına ait salnamede aza sayısı beş iken bu sayı 1877 yılında dörde düşmüştür. Her iki belediye meclisinde de

Müslüman olmayan bir temsilci bulunmaktadır. Bu gayrimüslim temsilciler 1873 yılında Bogos Ağa, 1877 yılında da Ohancan Ağa'dır.

3.3.4. Meclis-i Temyiz-i Livâ Kadrolarının Karşılaştırılması

Meclis-i Temyiz-i Livâ, Erzurum vilayetine bağlı Çıldır sancağında, alt mahkemelerin kararlarını hukuk kuralları çerçevesinde inceleyen yargı organıydı.

Tablo 17: 1873-1877 Yılları Meclis-i Temyiz-i Livâ Kadro Karşılaştırması

Kurum	1873 Salnamesi	1877 Salnamesi
Meclis-i Temyiz-i Livâ	Reis-i Nâib Mehmed Hilmi Efendi	Reis Nâib-i Livâ Mustafa Suphi Efendi
	Üyeler: Kamil Bey Tufan Bey Hacı İrfan Ağa Rahib Usib	Üyeler: Hacı Şerif Efendi Mahmud Bey Münhal Münhal
	Başkâtibi İsmâil Kamil Efendi	Başkâtibi Mehmed Said Efendi
	Müstântık Mehmed Bey Mukayyid Sâlih Efendi	Mukayyid Sâlih Efendi

Yukarıdaki tablo incelendiğinde 1873 ve 1877 yıllarında Meclis-i Temyiz-i Livâ idaresinde bazı değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. 1873 yılına ait salnamede reislik görevini Mehmed Hilmi Efendi'nin yaptığı belirtilirken 1877 yılına ait salnamede bu görevi Mustafa Suphi Efendi'nin yaptığı belirtilmektedir. 1873 yılında temyiz Başkâtibi İsmail Kamil Efendi iken 1877 yılında bu görevi Mehmet Said Efendi yapmıştır. Her iki

salnamede de mukayyâtlık görevini Salih Efendi'nin yaptığı ifade edilmektedir.

1877'de Meclis-i Temyîz-i Livâ'da iki boş makam dikkat çekmektedir. Bu durum, uzak sınır sancaklarında uzmanlık gerektiren roller için nitelikli personel bulma veya elde tutma konusunda süregelen zorlukları ortaya koymaktadır.

3.3.5. Sonuç

1873 ve 1877 yıllarına ait Erzurum Vilayet Salnameleri incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin Tanzimat reformları sonucunda sancaklarda birçok yeni kurum ve idari pozisyon kurduğu anlaşılmaktadır. Salnamelerde her biri açıkça belirtilmiş idari, adli, mali ve belediye sorumluluklarına sahip uzmanlaşmış meclislerin ülke çapında ve Çıldır'da kurulması bu durumu teyit etmektedir.

Meclis-i İdâre-i Livâ'nın karma bir danışma organı olarak işleyişi, yönetimin yerel toplumun gözünde meşru olmasına ve merkezi otoritenin aldığı kararların taşrada daha hızlı uygulanmasına ortam hazırlamıştır.

Livâ idare meclisi, livâ belediye meclisi ve livâ temyiz meclisi gibi kritik karar alma organlarına Müslüman olmayanların da dâhil edilmesi, Islahat Fermanı'nda yer alan yurttaşlık eşitliği ilkesine yönelik ülke çapında bir bağlılığın olduğunu göstermektedir.

1877 salnamesinde yer alan idari kadro, 93 Harbi gibi büyük bir çatışmanın arifesinde kapsamlı idari, hukuki,

dini, mali ve kurumsal yönetim için tasarlanmış bir idareyi yansıtmaktadır.

4. BÖLÜM

Çıldır Sancağındaki Demografik Yapının Sosyoekonomik Hayat ve Bayındırlık Hizmetlerine Etkisi

4.1. 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları, İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar

19. yüzyılın ikinci yarısında Çıldır sancağının sosyoekonomik yapısını anlamanın bir yolu da, barıştan savaşa doğru yaşanan değişimi incelemektir. 1873 yılında hükümet, sonraki yıllara nazaran istikrarlı ve normal bir durumdaydı. İdareciler, Çıldır ve ona bağlı idari birimlerde Osmanlı kanunlarını uyguluyor, vergi toplama ve bölgeyi barış içinde yönetmeye odaklanıyordu. Sancak dâhilinde bulunan yerleşim birimlerinde ticaret ve sosyal hayat hareketliydi. Ancak, 1877'deki Osmanlı-Rus Savaşı tehlikesi, Çıldır ve çevresinde idari yapı ile birlikte sosyal, ekonomik ve demografik yapıyı da etkilemiştir.

Çalışmanın bu bölümünde 1877 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Çıldır sancağı dâhilindeki hane sayıları, ticaret merkezleri, bayındırlık hizmetleri, eğitim kurumları ve ibadethaneler hakkında bilgiler verilmektedir.

4.1.1. Hane Sayıları

1871 yılında Çıldır sancağının Ardahan ve Oltu kazaları ile Namervân, Tavusker, Penek, Göle, Poshov, Çıldır, Ardanuç ve Şavşat nahiyelerinden oluştuğu görülmektedir. Bu on yerleşim birimindeki toplam hane sayısı 13.444 olarak kaydedilmiştir. En fazla hane sayısı 2.007 ile Ardahan kazasında bulunmaktadır. Onu 1.883 hane ile Oltu kazası ve Ardanuç nahiyesi izlemektedir. Bu durum aşağıdaki tablodan daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilir.

Tablo 18: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları

Kaza ve Nahiye	Hane
Oltu kazası	1.883
Namervân nahiyesi ³³	1.091
Tavusker nahiyesi	983
Penek nahiyesi	1.428
Göle nahiyesi	871
Poshov nahiyesi	938
Çıldır nahiyesi	600
Ardanuç nahiyesi	1.883
Şavşat nahiyesi	1.760
Ardahan kazası	2.007
Toplam	13.444

Kaynak: H.1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.150

Yukarıdaki tabloda verilen bilgiler hane dağılımı, bölgesel nüfus yoğunluğu ve ekonomik canlılığın güçlü bir göstergesidir. Ardahan kazasının 2.007 hane ile başı çekmesi, muhtemelen merkezi konumu veya yerleşik altyapısı nedeniyle, sancağın birincil idari ve belki de ticari merkezi olarak öne çıktığını göstermektedir.

1.883 hane ile Oltu kazasının ve yine 1.883 hane ile Ardanuç nahiyesinin nüfus büyüklüğü, vergi tabanı ve asker alımı açısından oldukça önemli olduklarını göstermektedir. Buna karşılık, veriler sancak içinde önemli farklılıklar olduğunu da ortaya koymaktadır. Çıldır nahiyesinin 600 hane ile dikkat çekici derecede düşük nüfusu, diğer yerleşim merkezlerine kıyasla çok daha az nüfuslu bir bölge

³³ Bu nahiyein adı bazı arşiv belgelerinde ve Erzurum vilayet salnamelerinde “*Namervân*” şeklinde yazılmış, bazılarında ise “*Mamervân*” şeklinde yazılmıştır. Bu “*Namervân*” yazılışına H.1288 yılı Erzurum Vilayet Salnamesi 155. Sayfasındaki ifade örnek gösterilebilir. “*Mamervân*” yazılışına H.1294 yılı Erzurum Vilayet Salnamesinin 133. Sayfasındaki ifade örnek gösterilebilir.

olduğunu ortaya koymaktadır. Hane sayısındaki bu durum, sancağın adı “Çıldır” olsa da, gerçek demografik ve idari ağırlığın büyük ölçüde Ardahan ve Oltu kazalarında yoğunlaştığını göstermektedir.

4.1.2. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

Dükkânların ve hanların sayısal dağılımı, 1870’lerin başında Çıldır sancağının ekonomik karakterini değerlendirmek için önemli bilgiler vermektedir. Bu rakamlar öncelikle, sancaktaki ticaretin hacmini ve niteliğini göstermektedir.

Tablo 19: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

Kaza ve Nahiye	Dükkân	Han	Hamam
Oltu kazası	150	5	2
Namervân nahiyesi	20	0	1
Tavusker nahiyesi	5	0	0
Penek nahiyesi	4	0	0
Göle nahiyesi	0	0	0
Poshov nahiyesi	30	1	0
Çıldır nahiyesi	0	0	0
Ardanuç nahiyesi	112	3	1
Şavşat nahiyesi	20	0	0
Ardahan kazası	155	4	1
Toplam	496	13	5

Kaynak: H.1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.150

Tablodaki veriler Çıldır’ın ticari ve kamu altyapısının düzeyine ilişkin bilgiler içermektedir. 1871 yılında Çıldır sancağında toplamda 496 dükkân, 13 han ve 5 hamam bulunmaktadır. Ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu yerler, iki ana kaza merkezi olan Ardahan ve Oltu kazalarıdır.

Ardahan’da 155 dükkân, 4 han yer alırken, Oltu da ise 150 dükkân, 5 han yer almaktadır. Bu rakamlar, ticaretin kolaylaştırılması, gezginlerin konaklaması ve çevredeki kırsal nüfus için bölgesel pazar merkezleri olarak işlev görmeleri açısından bu yerlerin merkezi konumdaki rolünü teyit etmektedir.

Sınırlı sayıda dükkân, perakende faaliyetlerin ve yerel zanaatkârlığın dar bir kapsamda olduğunu işaret etmektedir. Ayrıca ekonominin temelde ticarete değil tarıma ve hayvancılığa dayalı olduğunu ortaya koymaktadır. Hanların sayısının az olması, Çıldır’ın uzun mesafeli kervan yollarının önemli bir merkezi olmadığını, daha çok iç ve topluluk düzeyinde ticarete odaklanan bir bölge olduğunu göstermektedir. Ticari kuruluşların çoğunun Ardahan ve Oltu gibi merkezlerde yoğunlaşması, sancak genelinde kentleşme oranının düşük olduğunu doğrulamaktadır.

Tavusker, Penek, Göle ve Çıldır nahiyelerindeki dükkân, han ve hamam sayılarının azlığı, Ardahan ve Oltu’daki yüksek yoğunlukla bir tezat oluşturmaktadır. Bu durum, nahiyelerin ağırlıklı olarak tarımsal ve kırsal karakterde olduğunu göstermektedir. Ticaret ve konaklama için sınırlı altyapıları, önemli pazar yerleri haline gelmek için gerekli nüfus yoğunluğuna veya stratejik konuma sahip olmadıklarını göstermektedir. Muhtemelen bu nahiyelerde yaşayan nüfus hayvancılıkla geçimini sağlamış ve belli tarım ürünleri yetiştirmiştir. Özel hizmetler, imalat ürünleri ve daha geniş ticaret ağlarına erişim için Ardahan ve Oltu’ya bağımlı olmuşlardır.

4.1.3. Medrese ve Sıbyan Mektebi Sayıları

1871 Erzurum Vilayet Salnamesinde yer alan Çıldır sancağına ait kayıtlar, geleneksel eğitim kurumlarının sayısına ilişkin rakamlar vermektedir.

Tablo 20: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Medrese ve Sıbyan Mektebi Sayıları

Kaza ve Nahiye	Medrese	Sıbyan Mektebi	
		İslam	Hristiyan
Oltu kazası	50	25	3
Namervân nahiyesi	30	13	4
Tavusker nahiyesi	10	12	0
Penek nahiyesi	20	15	0
Göle nahiyesi	5	8	0
Poshov nahiyesi	15	7	0
Çıldır nahiyesi	0	5	0
Ardanuç nahiyesi	30	23	4
Şavşat nahiyesi	50	17	3
Ardahan kazası	100	30	0
Toplam	310	155	14

Kaynak: H.1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.150

Yukarıdaki tablo incelendiğinde sancağa bağlı idari birimlerde eğitim ve inanç alanlarında bazı kamu hizmetlerinin sunulduğu görülmektedir. Sancaktaki medrese sayısı 310'dur. Sancaktaki medrese dağılımında Ardahan kazası 100 medrese ile başı çekmektedir. Onu 50 medrese ile Oltu kazası, yine 50 medrese ile Şavşat ve 30 medrese ile Ardanuç nahiyeleri takip etmektedir. Bu sayılar, sancak içinde kurumsallaşmış bir medrese eğitim sisteminin varlığını ortaya koymaktadır.

Çıldır sancağı dâhilinde Müslümanlara eğitim veren 155 sıbyan mektebi³⁴ bulunurken, Hristiyan ailelerin çocuklarına eğitim veren 14 sıbyan mektebi bulunmaktadır. Veriler, dini aidiyete dayalı eğitim hizmetlerinde belirgin bir farkın olduğunu ortaya koymaktadır. Müslüman çocuklara yönelik 155 sıbyan mektebinin varlığı, eğitim altyapısının büyük çoğunlukla Müslüman nüfusa yönelik olduğunu göstermektedir. Bu yüksek sayı, devletin Müslüman vatandaşlarının ilköğretimine yaptığı önemli yatırımı vurgulamaktadır. Buna karşın, Hristiyan çocuklar için 14 sıbyan mektebinin varlığı, bölgedeki Hristiyan azınlık için sürdürülen paralel, ancak çok daha küçük bir eğitim sistemini ortaya koymaktadır. Ayrı okulların varlığı, Hristiyan topluluklar için dini hoşgörü ve eğitim özerkliği olduğunu göstermektedir. Bu fark, bölgede yaşayan Hristiyan nüfusun azlığından da kaynaklanmaktadır.

Salnamedeki bilgilerden eğitimin genel olarak, sıbyan mektepleri ve medreseler aracılığıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, kuzeydoğu Anadolu’da stratejik öneme sahip Çıldır sancağında, çok az sayıda modern eğitim kurumunun olduğunu göstermektedir.

Klasik dönem Osmanlı medreselerinde dini ilimlerle birlikte pozitif bilimlerde öğretilmekteydi.³⁵ Sonraki

³⁴ Sıbyan Mektepleri, Osmanlı Devleti’nde öğretim kurumlarından biriydi. Sıbyan mekteplerinde, dini bilgiler ve temel eğitim kuralları öğretilmekteydi. Çocuklar bu okullara giderek ahlâk ve ibadet bilgileri öğrenmekteydi. Bkz. Abbas Çelik, “Hatıralarla Sıbyan Mektepleri,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 27 (Haziran 2007): 125-135.

³⁵ Deniz Aşkın, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında

dönemlerde medreselerde pozitif bilimlerin okutulmasına son verilmişse de 20. yüzyıl başlarında çıkarılan “*Medaris-i İlmiye Nizamnamesi*” ile medreselerde “*matematik, geometri, fizik, kimya, astronomi, kozmografya, tarih, coğrafya, farsça*” gibi dersler yeniden okutulmaya başlanmıştır.³⁶

4.1.4. Camii ve Kilise Sayıları

1871 Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır sancağındaki cami ve kilise sayılarını ayrıntılı olarak gösteren veriler bulunmaktadır. Kayıtlara göre Çıldır sancağında ve bağlı yerleşim birimlerinde çok sayıda cami ve kilise mevcuttur. Bu durumu aşağıdaki tabloda yer alan verilerden anlamak mümkündür.

Tablo 21: 1871 Yılında Çıldır Sancağındaki Camii ve Kilise Sayıları

Kaza ve Nahiye	Cami	Kilise
Oltu kazası	50	5
Namervân nahiyesi	32	4
Tavusker nahiyesi	18	0
Penek nahiyesi	31	1
Göle nahiyesi	6	0
Poshov nahiyesi	13	0
Çıldır nahiyesi	20	0
Ardanuç nahiyesi	45	4
Şavşat nahiyesi	41	5
Ardahan kazası	59	0
Toplam	315	19

Kaynak: H.1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.150

Eğitimin Konjonktürel Boyutu," *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6, sy. 2 (2017): 977-995.

³⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2008), 284-285.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Çıldır sancağında toplam 315 cami bulunmaktadır. Bu camilerin 59'u Ardahan kazasında yer almaktadır. Ardahan'dan sonra Oltu kazasında 50, Ardanuç nahiyesinde 45 ve Şavşat nahiyesinde 41 cami mevcuttur. En az cami Göle nahiyesinde bulunmaktadır.

Sancaktaki 315 camiye ilişkin veriler, yoğun bir İslam nüfusunun var olduğunu göstermektedir. Özellikle, Ardahan ve Oltu gibi kazalarda cami sayısının fazla olması, buralarda nüfus yoğunluğunun daha fazla olduğunu göstermektedir. Göle'de sadece 6 caminin bulunması, bu bölgenin seyrek nüfuslu olduğunu düşündürmektedir. Cami sayılarının dağılımındaki bu eşitsizlik, bölgesel yerleşim düzenlerini anlamak için değerli bir göstergedir. İslam devletlerinde ve Osmanlı'da camiler dini ibadethane olmanın yanında aynı zamanda birer eğitim kurumu görevi de görmüştür.³⁷

Salnamede sancak genelinde 19 kilisenin olduğu kayıt altına alınmıştır. Bu 19 kilise, Hristiyan nüfusun dağınık ve azınlık konumunu ortaya koymaktadır. Kiliselerin dağılımı, Hristiyan toplulukların yoğunlaştığı belirli yerleri göstermektedir. Oltu kazasında ve Şavşat nahiyesinde 5'er kilisenin, Namervân ve Ardanuç nahiyesinde 4'er kilisenin ve Penek'te 1 kilisenin olması bu yerleşim birimlerinde Hristiyan nüfusunun varlığını ve inançlarını yaşayabilmeleri için ibadethanelerinin olduğunu

³⁷ Gonca Papuccu, "Anadolu Dışında İslam Sanatında Ulu Cami Geleneği," *Journal of Palmet*, sy. 4 (2023): 97-129.

göstermektedir. Bu durum, sancak genelinde Hristiyan nüfusun az olmasına rağmen, belirli yerlerde dini altyapıyı destekleyebilecek şekilde organize toplum yapılarını koruduklarını göstermektedir.

Ardahan kazasında, Tavusker, Göle, Poshov ve Çıldır nahiyelerinde kilise bulunmamaktadır. Ardahan kazasının kilisesi olmayan demografik merkez statüsü özellikle dikkat çekicidir. Bu durum, Ardahan'da yerli Hristiyan nüfusun ya çok az olduğunu ya da hiç olmadığını göstermektedir. Tavusker, Göle, Poshov ve Çıldır nahiyelerinde kiliselerin olmaması, Hristiyan varlığının sancakta eşit olarak dağılmadığını, aksine birkaç belirli coğrafi bölgeyle sınırlı olduğunu doğrulamaktadır.

4.2. 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları, İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar

Çalışmanın bu bölümünde 1872 yılında Çıldır sancağı dâhilindeki han, hane, dükkân, cami, kilise, medrese ve sıbyan mekteplerinin sayıları hakkında bilgiler verilmektedir.

4.2.1. Hane Sayıları

1872 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır sancağına bağlı olan on yerleşim biriminin hane sayıları ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Bu kapsamlı veriler, toplam 19.149 haneden oluşan sancağın nüfus yapısını analiz etmek için önemli bilgiler sunmaktadır.

Tablo 22: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları

Kaza ve Nahiye	Hane
Oltu kazası	1.883
Namervân nahiyesi	1.091
Tavusker nahiyesi	983
Penek nahiyesi	1.428
Göle nahiyesi	171
Poshov nahiyesi ³⁸	1.938
Çıldır nahiyesi	6.000
Ardanuç nahiyesi	1.888
Şavşat nahiyesi	1.760
Ardahan kazası	2.007
Toplam	19.149

Kaynak: H.1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.150

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 2.007 hane ile Ardahan kazası, sancağın en büyük yerleşim birimi ve

³⁸ H.1290 tarihli Erzurum vilayet Salnamesinin 144. sayfasında Poshov nahiyesindeki hane sayısı 938 olarak verilmiştir.

birincil demografik merkezidir. Bu durum, Ardahan'ın idari ve ticari merkez olarak statüsünü güçlü bir şekilde devam ettirdiğini ortaya koymaktadır. Ardahan'dan sonra 1.938 hanenin bulunduğu Poshov nahiyesi, 1.888 hanenin bulunduğu Ardanuç nahiyesi, 1.883 hanenin bulunduğu Oltu kazası ve 1.760 hanenin bulunduğu Şavşat nahiyesi sancağın en büyük yerleşim birimleridir. Hane sayısının en az olduğu yerleşim birimi, 171 hane ile Göle nahiyesidir. Bu durum, Göle'nin seyrek nüfuslu bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.

4.2.2. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

Aşağıda verilen tablo incelendiğinde 1872 yılında Çıldır sancağındaki ticari faaliyetlerin genel olarak düşük yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu durum, salnamede kayıtlı dükkân ve han sayısının düşük olmasından da anlaşılmaktadır.

Tablo 23: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

Kaza ve Nahiye	Dükkân	Han	Hamam
Oltu kazası	150	5	2
Namervân nahiyesi	20	0	1
Tavusker nahiyesi	0	0	0
Penek nahiyesi	4	0	0
Göle nahiyesi	0	0	0
Poshov nahiyesi	30	1	0
Çıldır nahiyesi	0	0	0
Ardanuç nahiyesi	112	3	1
Şavşat nahiyesi	20	0	0
Ardahan kazası	155	4	1
Toplam	491	13	5

Kaynak: H.1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.150

En fazla dükkân sayısı 155 adetle Ardahan'da bulunurken, Ardahan'ı 150 dükkânla Oltu kazası takip

etmektedir. Salnamede sancak dâhilinde sadece 13 han ve 5 hamamın olduğu belirtilmiştir. Bu durum sancakta seyahat ve kamusal yaşam için gerekli olan han ve hamamların, belirgin şekilde yetersiz olduğunu işaret etmektedir.

4.2.3. Cami, Medrese ve Kilise Sayıları

1872 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesinde, Çıldır sancağındaki cami, medrese ve kilise sayıları hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür. Bu salnamede mekteb-i sıbyan bölümü tamamen boş bırakılmıştır.

Tablo 24: 1872 Yılında Çıldır Sancağındaki Cami, Medrese ve Kilise Sayıları

Kaza ve Nahiye	Camii	Medrese	Kilise
Oltu kazası	50	50	5
Namervân nahiyesi	32	30	4
Tavusker nahiyesi	18	10	0
Penek nahiyesi	31	20	1
Göle nahiyesi	7	0	0
Poshov nahiyesi	13	15	0
Çıldır nahiyesi	20	0	0
Ardanuç nahiyesi	45	30	4
Şavşat nahiyesi	41	50	5
Ardahan kazası	59	100	0
Toplam	316	305	19

Kaynak: H.1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.150

1872 yılında sancaktaki cami sayısı 316'dır ve bu sayı, 305 olan medreselerin sayısı ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Bu iki kurumun sayısının neredeyse aynı olması, din ve eğitim faaliyetlerinin bölgenin genelinde yaygın olduğu ve bu faaliyetlerin dengeli bir şekilde sürdürüldüğü sonucuna varılmasını sağlamaktadır. Buna karşılık, Müslüman olmayan nüfus için eğitim ve dini

altyapı daha sınırlı bir alana yayılmıştır. Bu durumu 19 olan kilise sayısından anlamak mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde cami sadece ibadet yeri değil, aynı zamanda temel dini eğitimin ana merkeziken, medrese ise yükseköğrenimin kurumsallaşmış sistemini temsil ediyordu. Cami ve medrese sayılarının birbirine yakın olması, dini eğitimin toplumsal yaşamın bir bileşeni olduğunu göstermektedir. Sancak dâhilinde 19 kilisenin varlığı, bölgenin çok yüksek bir Müslüman demografik çoğunluğa sahip olduğunu veya kayıtlı Hristiyan nüfusun coğrafi olarak belli bölgelerde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır.

4.2.4. 1871 ve 1872 Yıllarındaki Hane Sayılarının Karşılaştırılması

1871 ile 1872 yıllarındaki hane sayılarında dikkate değer bir demografik dalgalanma olduğu görülmektedir. 1871 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesinde yerleşim birimlerinde kayıtlı toplam hane sayısı 13.444 iken, ertesi yıl hane sayısı 19.149'a yükselmiştir. Bu fark, bir yıllık dönemde beş binden fazla hane artışını temsil etmektedir.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti bağlamında, Çıldır sancağında bu büyüklükteki bir artış, buna karşılık gelen anlık bir nüfus patlaması anlamına gelmektedir. Bu durumu normal koşullar altında doğum oranları veya göç gibi doğal demografik süreçlerle açıklamak pek mümkün değildir.

1871 yılına ait salnamede Çıldır için 600 hane sayısı yazılmıştır. Dikkat çekici bir şekilde, 1872 yılı

salnamesinde bu rakam olağanüstü bir şekilde 6.000 haneye çıkmıştır. Çıldır'daki hane sayısının on kat artması, genel artışın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu durumun demografik gerçekliği yansıtmadığı düşünülmektedir. Bunu birkaç tarihsel yorumla açıklamak mümkündür. Bunlardan birincisi Çıldır nahiyesi, iki kayıt dönemi arasında komşu kaza veya nahiye topraklarını, nüfusunu içine katmak üzere aniden genişletilmiş olabilir. İkincisi de yazım hatası durumudur. Yanlış yazılmış bir sıfır rakamı veya toplamaların yazılmasında yapılan bir hata, 6.000 gibi bir rakamın ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir. Bu veri, idari ve bürokratik hataların tarihsel demografik kayıtlardaki doğal eğilimleri nasıl gölgede bıraktığının güçlü bir örneğini sunmaktadır.

4.2.5. 1871 ve 1872 Salnamelerinin Bayındırlık, Ticari ve Sosyal Yönden Karşılaştırılması

1871 ve 1872 yıllarında hane sayılarının aksine, bayındırlık, ticari ve sosyal altyapı rakamları oldukça istikrarlı kalmıştır. Dükkân sayısı, 1871 yılında 496 iken bu sayı 1872 yılında 491'e hafif bir düşüş göstermiştir. Bu da ekonomik yapıda küçük değişikliklerin olduğunu göstermektedir. Hanlar, hamamlar, camiler, medreseler ve kiliselerin sayıları iki yılda neredeyse hiç değişmemiştir. Bu da bölgenin genel sosyal ve dini altyapısının bu dönemde istikrarlı olduğunu göstermektedir.

4.3. 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları, İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar

1873 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesindeki hane, dükkân, han, hamam, cami, medrese ve kilise sayıları Çıldır sancağının sosyoekonomik ve dini yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

4.3.1. Hane Sayıları

Salnamede 1873 yılında bütün sancakta toplam 12.588 hanenin olduğu belirtilmektedir. Çalışmada tarafımızca yapılan hesaplama işlemi sonucunda sancaktaki toplam hane sayısının 12.591 olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun küçük bir hesap hatasından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir.

Tablo 25: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları

Kaza ve Nahiye	Hane
Oltu kazası	1.887
Mamervân nahiyesi	1.091
Penek nahiyesi	1.427
Tavusker nahiyesi	982
Ardahan kazası	2.007
Göle nahiyesi	871
Poshov nahiyesi	938
Ardanuç kazası	1.888
Şavşat nahiyesi	600
Çıldır nahiyesi	900
Toplam	12.588

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.151.

Zikredilen yılda sancak dâhilinde yer alan Ardahan kazasındaki hane sayısı 2.007 olup, 1871 ile 1872 yılları ile aynıdır. Ardahan'dan sonra en fazla hane sayısı 1.888 hane ile Ardanuç kazası ve 1.887 hane ile de Oltu kazasında

bulunmaktadır. En düşük hane sayısı ise 600 haneyle Şavşat'tadır. Önceki yıl Ardanoç bir nahiye statüsündeyken 1873 yılına ait salnamede kaza statünde kaydedilmiştir.

1873 kayıtlarında yer alan 12.588 hane, önceki yıllarda gözlemlenen aşırı dalgalanmaların ardından yeni bir rakam sunarak, karşılaştırma neticesinde daha güvenilir bir bilgiye ulaşmayı sağlamaktadır. Bu salnamede Şavşat nahiyesindeki hane sayısı 1871 yılında olduğu gibi yine 600 olarak kaydedilmiştir. Bu durum 1872 yılında yazılan 6.000 hane sayısının yanlış yazılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

4.3.2. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

1873 yılında Çıldır sancağı dâhilinde bulunan dükkânların kaza ve nahiyelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 26: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

Kaza ve Nahiye	Dükkân	Han	Hamam
Oltu kazası	150	5	2
Mamervân nahiyesi	2	0	1
Penek nahiyesi	4	0	0
Tavusker nahiyesi	5	0	0
Ardahan kazası	155	3	0
Göle nahiyesi	0	0	0
Poshov nahiyesi	30	1	0
Ardanoç kazası	113	3	1
Şavşat nahiyesi	0	0	0
Çıldır nahiyesi	0	0	0
Toplam	459	12	4

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.151.

Çıldır sancağındaki 459 dükkândan 305'inin Ardahan ve Oltu kazalarında yer alması, bu kazaların tüm

sancağın ekonomi ve pazar merkezleri olarak statülerini koruduklarını göstermektedir. Bu kazalar, yerel tarım ürünlerinin takas edildiği ve sancağın diğer bölgelerinden gelen malların alınıp satıldığı temel ticari merkezler olarak hizmet etmişlerdir. Bu durum, nüfusun büyük bir kısmının özel mallara olan ihtiyaçlarını karşılamak için bu iki büyük yerleşim birimine periyodik olarak gitmeye bağlı olduğu klasik bir merkez-çevre modelini işaret etmektedir. Sancak genelinde toplam 459 dükkân, 12 han ve 4 hamamın varlığı, nispeten sınırlı ve uzmanlaşmış bir bölgesel ekonomiyi işaret etmektedir.

4.3.3. Cami, Mescit ve Kilise Sayıları

1873 yılına ait Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır sancağında yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlere ait ibadethane sayılarına dair veriler yer almaktadır. 1873 yılında Çıldır sancağı dâhilinde bulunan cami, mescit ve kiliselerin dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 27: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Cami ve Kilise Sayıları

Kaza ve Nahiye	Cami ve Mescid	Kilise
Oltu kazası	50	5
Mamervân nahiyesi	32	4
Penek nahiyesi	31	1
Tavusker nahiyesi	18	0
Ardahan kazası	59	0
Göle nahiyesi	6	0
Poshöv nahiyesi	13	0
Ardanuç kazası	35	4
Şavşat nahiyesi	0	0
Çıldır nahiyesi	0	0
Toplam	244	14

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.151.

Sancak genelinde toplam 244 cami ve mescidin kayıt altına alındığı görülmektedir. Bunlar, sancağın farklı yerlerine eşit olmayan bir şekilde dağılmıştır. Ardahan kazası 59 cami ve mescitle ilk sırada yer alırken, onu 50 cami ve mescitle Oltu kazası, 31 cami ve mescitle Penek nahiyesi izlemektedir. Buna karşılık sancak dâhilinde toplamda 14 kilisenin olduğu görülmektedir. Bu kiliselerin 5'i Oltu kazasında, 4'ü Mamervân nahiyesinde, 1'i Penek nahiyesinde ve 4'ü de Ardanuç kazasında yer almaktadır. 1872 yılına ait salnamede sancak genelinde 19 kilisenin olduğu belirtilmekteyken bir yıl sonraki salnamede bu sayının 14'e düştüğü görülmektedir.

4.3.4. Medrese ve Mekteb-i Rüşdiye Sayıları

1873 yılında Çıldır sancağında bulunan medrese ve mekteb-i rüşdiyelerin sancak dâhilindeki dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 28: 1873 Yılında Çıldır Sancağındaki Medrese ve Mekteb-i Rüşdiye Sayıları

Kaza ve Nahiye	Mekteb-i Rüşdiye	Medrese	Mekteb-i Sıbyan	
			İslam	Hristiyan
Oltu kazası	1	50	25	2
Mamervân nahiyesi	0	30	12	4
Penek nahiyesi	0	30	15	0
Tavusker nahiyesi	0	10	12	0
Ardahan kazası	0	100	20	0
Göle nahiyesi	0	5	8	0
Poshov nahiyesi	0	15	7	0
Ardanuç kazası	0	30	23	4
Şavşat nahiyesi	0	10	17	3
Çıldır nahiyesi	0	0	5	0
Toplam	1	280	144	13

Kaynak: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.151.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere eğitim alanında, medreselerin sayısı toplamda 280 olup, bu durum geleneksel dini eğitimin sancak genelinde yaygın olarak verildiğini göstermektedir. Sancakta modern eğitim kurumlarının sayısı son derece sınırlıdır. Bu durumun en somut göstergesi Oltu kazasında sadece bir mekteb-i rüşdiyenin bulunmasıdır. Bu veri, modern eğitim kurumlarının henüz sancak genelinde yaygınlaşmadığını göstermektedir. 1872 yılında sancaktaki medrese sayısı 305 olup, bu sayı 1873 yılında 280'e düşmüştür.

1873 yılı itibarıyla sancak dâhilinde Müslüman çocukların eğitimi için 144 sıbyan mektebi bulunurken, gayrimüslim çocukların eğitimi için 13 sıbyan mektebi bulunmaktadır. Bu durum, sancak dâhilinde gayrimüslim sayısının Müslümanlara oranla az olmasından kaynaklanmaktadır.

4.4. 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları, İnanç Merkezleri ve Kamusal Yapılar

1877 yılına ait olup Çıldır sancağının bayındırlık ve sosyoekonomik yapısı hakkında bilgi veren Erzurum Vilayet Salnamesindeki veriler silik çıktığı için sayıları olabildiğince doğru okunmaya çalışılmıştır.

4.4.1. Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

Salnamede sancak dâhilinde 462 dükkân, 9 han ve 6 hamamın bulunduğu belirtilmektedir. Oltu kazasında 151 dükkân, Ardahan kazasında 150 dükkân ve Ardanuç kazasında 105 dükkânın olduğu kaydedilmiştir.

Tablo 29: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Dükkân, Han ve Hamam Sayıları

Kaza ve Nahiye	Dükkân	Han	Hamam
Oltu kazası	151	3	3
Mamervân nahiyesi	3	0	1
Penek nahiyesi	3	0	0
Tavusker nahiyesi	5	0	0
Ardahan kazası	150	3	1
Göle nahiyesi	0	0	0
Poshov nahiyesi	45	0	0
Ardanuç kazası	105	3	1
Şavşat nahiyesi	0	0	0
Çıldır nahiyesi	0	0	0
Toplam	462	9	6

Kaynak: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.133

Göle, Şavşat ve Çıldır nahiyelerinde hiç dükkân bulunmamaktadır. Bu durum bazı küçük yerleşim birimlerde yaşayan halkın ihtiyaçların büyük kaza merkezlerinden temin ettiklerini göstermektedir.

4.4.2. Cami, Mescit ve Kilise Sayıları

1877 yıl itibarıyla sancak genelinde, Müslüman nüfus için 308 cami ve mescit bulunurken, Hristiyan topluluklar için 15 kilise bulunmaktaydı.

Tablo 30: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Cami, Mescit ve Kilise Sayıları

İdari Birim	Cami ve Mescid	Kilise
Oltu kazası	50	5
Mamervân nahiyesi	12	4
Penek nahiyesi	21	0
Tavusker nahiyesi	18	0
Ardahan kazası	33	0
Göle nahiyesi	87	0
Poshov nahiyesi	12	0
Ardanuç kazası	27?	4
Şavşat nahiyesi	33?	2
Çıldır nahiyesi	15	0
Toplam	308	15

Kaynak: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.133.

Önceki yıllara ait salnamelerde de Çıldır sancağında belli bir sayıda kilisenin olduğu kayıt altına alınmıştır. Bu durum sancak dâhilinde az ama kalıcı bir Hristiyan nüfusunun olduğunu ve bu nüfusun ağırlıklı olarak Oltu ile Ardanuç kazalarıyla Mamervân ve Şavşat nahiyelerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

4.4.3. Medrese ve Mekteb-i Rüşdiye Sayıları

1877 yılında Çıldır sancağı dâhilindeki eğitim kurumlarında, geleneksel ve modern eğitim kurumlarının sayısında belirgin bir fark görülmektedir. Bu durum aşağıdaki tabloda yer alan bilgilerden de anlaşılmaktadır.

Tablo 31: 1877 Yılında Çıldır Sancağındaki Hane Sayıları

Kaza ve Nahiye	Medrese	Mekteb-i Rüşiye	Mekteb-i Sıbyan	
			Müslüman	Hristiyan
Oltu kazası	3	1	25	3
Mamervân nahiyesi	1	0	15	4
Penek nahiyesi	1	0	15	0
Tavusker nahiyesi	0	0	13	0
Ardahan kazası	4	0	20	0
Göle nahiyesi	0	0	8	0
Poshov nahiyesi	0	0	7	0
Ardanuç kazası	8	1	22	4
Şavşat nahiyesi	0	0	17	2
Çıldır nahiyesi	0	0	8	0
Toplam	17	2	150	13

Kaynak: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesi, s.133.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Çıldır sancağında 17 medrese ve 2 mekteb-i rüşîye bulunmaktadır. Bu durum önceki yıllarda kayıt altına alınan medrese sayısında ciddi bir düşüşün olduğunu göstermektedir. Medrese sayısındaki bu ciddi düşüşün 1877-1878 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. 1877 yılında sancak genelinde Müslümanlara ait 150 adet, gayrimüslimlere ait 13 adet sıbyan mektebi bulunmaktadır.

4.4.4. Sonuç

Dördüncü bölümde yer alan veriler, 1871, 1872, 1873 ve 1877 yıllarını kapsayan dört farklı Erzurum Vilayet Salnamesine aittir. Bu salnamelerdeki hane sayılarını karşılaştırdığımızda, bölgenin nüfus yapısında bazı dönemlerde ciddi dalgalanmaların olduğunu görülmektedir. 1871 yılına ait salnamede, sancaktaki hane sayısının 13.444 olduğu belirtilmektedir. Bu sayı, 1872 yılında 19.149 hane olarak verilmiştir. Ancak, 1873 yılı verilerinde bu sayı

12.588 haneye düşmüştür. 1877 yılına ait salnamenin ilgili sayfasında hane sayıları belirtilmemiştir. Bu dört farklı salnamedeki veriler birlikte değerlendirildiğinde, hane sayılarında dalgalanmaların olduğu açıkça görülmektedir.

Salnamelerde dükkân, han, hamam sayılarıyla temsil edilen ticari faaliyet verileri, küçük dalgalanmalar dışında nispeten istikrarlı bir tablo sergilemiştir. Salnamelerde yıllara göre dükkân sayıları şöyledir. 1871’de 496 dükkân, 1872’de 491 dükkân, 1873’te 459 dükkân ve 1877’de 462 dükkândır. Ayrıca, salnamelerdeki veriler, Ardahan ve Oltu’nun Çıldır sancağının başlıca ticaret merkezleri olduğunu göstermektedir.

Salnamelerde cami ve mescit gibi dini yapılar hakkındaki veriler, dört farklı yılda bazı değişikliklerin olduğunu göstermektedir. Bu sayılar 1871 yılında 315, 1872 yılında 316, 1873 yılında 244 adet 1877 yılında 308 olarak kaydedilmiştir. Buna karşılık, kilise sayısı dört salnamede de 14 ile 19 arasında değişmiştir.

Salnamelerde geleneksel İslam eğitim kurumu olan medrese sayılarında, dört farklı yılda önemli dalgalanmaların olduğu görülmektedir. 1871 yılında 310 medrese, 1872 yılında 305 medrese ve 1873 yılında 280 medrese kaydedilmiştir. Ancak, 1877 kayıtlarında beklenmedik derecede düşük bir sayı olan 17 medrese kaydedilmiştir. Yıllara göre medrese sayıları incelendiğinde giderek düşen bir sayının olduğu dikkat çekmektedir. Sancakta modern eğitim kurumlarından biri olan ortaokul seviyesindeki rüşdiye okullarının sayısı son derece azdır.

Sadece Oltu kazasında bir ve Ardanuç nahiyesinde bir mekteb-i rüşdiye bulunduğu tespit edilmiştir.

Dört salnamenin tamamında han ve hamam sayılarında benzer bir istikrar olduğu görülmektedir. Hanların toplam sayısı, kayıt altına alınan dört yıl boyunca yaklaşık 12 ile 13 arasında değişiklik göstermektedir. Benzer şekilde, hamamların sayısı da 4 ile 6 arasında değişen dar bir aralıkta kalmaktadır. Han ve hamam sayılarındaki bu durum, sosyal altyapının sadece bölgenin Ardahan ve Oltu gibi merkezi yerleşim yerleriyle sınırlı kaldığını diğer idari birimlere yayılmadığını göstermektedir.

1871, 1872, 1873, 1876 ve 1877 yıllarına ait Erzurum vilayet salnameleri incelendiğinde, Çıldır sancağının derin bir idari istikrarsızlık ile köklü bir sosyoekonomik yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Çalışmada elde edilen bulgular, Osmanlı salnamelerinin demografik gerçekliği kusursuz bir şekilde yansıtan bir kaynak olarak değil, coğrafi ve siyasi açıdan istikrarsız bir sınır sancağında devletin bürokratik mücadelesini gösteren bir belge olarak yorumlanması gerektiğini göstermektedir.

Çalışma genelinde incelenen 1871, 1872, 1873, 1876 ve 1877 yıllarına ait Erzurum Vilayet salnameleri, yoğun siyasi ve idari baskı altında varlığını sürdürmeye çalışan bir Osmanlı sınır sancağının merkez-çevre ilişkisi içinde tarihsel örneğini sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Erzurum Vilayet Salnameleri

H.1288 Erzurum Vilayet Salnameleri

H.1289 Erzurum Vilayet Salnameleri

H.1290 Erzurum Vilayet Salnameleri

H.1293 Erzurum Vilayet Salnameleri

H.1294 Erzurum Vilayet Salnameleri

Araştırma İnceleme Eserler

Abbasov, Rövsen. "Taşkın Gözlemlenen Akarsuların Hidrolojisi (Kura Nehri Örneği)." *Ege Coğrafya Dergisi* 14, sy. 1-2 (2005): 17-28.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2008.

Ardahan İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. "Çıldır." T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. Son erişim 7 Aralık 2025. <https://ardahan.ktb.gov.tr/TR-55754/cildir.html>.

Aşkın, Deniz. "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Medrese Eğitim Sistemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Eğitimin Konjonktürel Boyutu." *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6, sy. 2 (2017): 977-995. <https://doi.org/10.15869/itobiad.311856>.

Atar, Fahrettin. "Fetva." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12, s. 487. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.

Bağcı, Harun Reşit ve Hediye Kılıç. "Çıldır Gölü Havzası'nda (Ardahan-Kars) İklim-İnsan İlişkileri." *Firat University Journal of Social Sciences* 33, sy. 2 (2023): 549-566. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1209061>.

Beydilli, Kemal. "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler." *Belgeler* 13, sy. 17 (Aralık 1988): 365-434.

Çelik, Abbas. "Hatıralarla Sıbyan Mektepleri." *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 27 (Haziran 2007): 125-35.

"Çıldır İlçe." Küre Ansiklopedi. Son erişim 7 Aralık 2025. <https://kureansiklopedi.com/tr/detay/cildir-ilce-09a90>.

Doğan, Cüneyt. "Midilli Memleket Sandıkları." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14, sy. 53 (2015): 298-309. <https://doi.org/10.17755/esosder.38497>.

Erim, Nihat. "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 9, sy. 1-2 (1952): 15-41.

Göknıl, Arda. "Çıldır'daki Tarihî ve Arkeolojik Merkezlerle İlişkin İlk Gözlemler." *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, sy. 4 (2023): 1260-1275. <https://doi.org/10.21547/jss.1352698>.

Halaçoğlu, Yusuf. "Ardahan." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

İnandık, Hamit. *Türkiye Gölleri (Morfolojik ve Hidrolojik Özellikler)*. İstanbul: İ.Ü Coğrafya Enstitüsü Yayınları, 1965.

İpşirli, Mehmet. "Bâbüâli." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 378-386. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.

İpşirli, Mehmet. "Kadı." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 32, s. 312-313. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.

Kalafat, Yaşar. "Kafkasya Bağlamında Kuzeydoğu Anadolu'nun Etno-Sosyal Yapısı." İçinde *Türk Halk*

Kültürü Kimlik Millî Strateji, 11–76. Ankara: Berikan, 2012.

Kenanoğlu, M. Macit. "Nizâmiye Mahkemeleri." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, s. 185-188. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

Kızılkaya, Oktay. "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çıldır Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu." *Journal of Turkish Studies* 8, sy. 4 (2013): 405-423.

Küçük, Bumin. "Türk Kültüründe Yardımlaşma Örneği: İmece Usulünden Yardım Sandıklarına." *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sy. 113 (Mart 2025): 421-439.

Mutasarrıf. "Mutasarrıf." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31, s. 377-379. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

Öz, Mehmet. "Tahrir." İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, s. 425-429. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.

Özcan, Doğukan. "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağı'nda Su Değirmenleri ve Bezirhaneler." *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 24, sy. 24 (2015): 71-87. <https://doi.org/10.17498/kdeniz.309393>.

Papuccu, Gonca. "Anadolu Dışında İslam Sanatında Ulu Cami Geleneği." *Journal of Palmet*, sy. 4 (2023): 97-129.

Sürmeli, Serpil. "Batum Milletvekili Ahmed Fevzi (Erdem) ve Şavşat Olayı." *Atatürk Dergisi* 5, sy. 3 (Mart 2010): 53-77.

Sütcü, Mehmet Sait. "Osmanlı Devleti'nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri." *Journal of History School* 10, sy. 34 (2017): 459-536.

Şimşek, Oğuz. "Çıldır ve Aktaş Gölleri Havzasında Bazı Coğrafi Gözlemler." *Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Belgü Dergisi*, sy. 4 (2019): 103-127.

Torun, Sadık Fatih. "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, sy. 60 (Ekim 2016): 157-74.
https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000647.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. *Municipal Governance under the Century of Türkiye Vision*. 1. Baskı. İstanbul: Koru Medya Yayınevi, 2024.

Ülker, İbrahim. "Osmanlı Ceza Yargılamasında Müstantik (Sorgu Hâkimi)." *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi* 11, sy. 1 (Temmuz 2023): 41-57.
<https://doi.org/10.26650/JPLC2022-1177900>.

Yadi, Ahmet, ve Mucize Ünlü. "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Nüfus Sayımına Dahili ve Bu Süreçte Yaşanan Sorunlar." *Belgi Dergisi*, sy. 28 (Temmuz 2024): 225-42.
<https://doi.org/10.33431/belgi.1443867>.

Yeşilbaş, Neşe ve Kaan Kapan. "Kura ve Aras Nehirlerinin Azerbaycan Aran (Kür-Araz) Bölgesi Açısından Jeoekonomik Önemi." *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10, sy. 1 (Mart 2021): 167-92.

EKLER:

Ek 1: H.1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, Sayfa 144.

جلد سنجالی				
اسامی قضاواچی	۶	نقوس دگور		
		م	اسلام	یکون
اولی قضا سی	۷۰	۲۹۶	۵۷۱۱	۶۰۰۷
نامروان قضا سی	۴۸	۲۴۹	۴۱۴۷	۴۴۷۶
طاوسکر ناحیه سی	۴۸	۰۰۰	۴۰۰۱	۴۰۰۱
اردهان قضا سی	۱۱۰	۰۰۰	۶۷۸۶	۶۷۸۶
کوله ناحیه سی	۷۶	۱۹	۲۹۹۴	۲۹۶۱
پوسخو ناحیه سی	۴۹	۰۰	۲۴۴۷	۲۴۴۷
چلدر ناحیه سی	۴۱	۰۰	۱۹۹۵	۱۹۹۵
اردنوب قضا سی	۵۱	۵۴۹	۵۴۱۴	۵۷۶۴
شاوشیت ناحیه سی	۵۴	۶۴۷	۵۸۰۱	۶۴۴۸
پنک ناحیه سی	۶۸	۴۵	۵۴۴۶	۵۴۵۱
یکون	۵۸۴	۱۸۷۵	۴۴۱۸۹	۴۵۰۶۴

Ek 1: H.1288 Erzurum Vilayet Salnamesi, Sayfa 144
Transkripsiyonu.

Çıldır Sancağı				
Kaza ve Nahiye	Köy	Hristiyan	İslam	Yekûn
Oltu kazası	70	296	5711	6007
Namervân kazası	48	339	3137	3476
Tavusker nahiyesi	28	0	3041	3041
Ardahan kazası	110	0	6786	6786
Göle nahiyesi	76	19	2942	2961
Poshov nahiyesi	49	0	3337	3337
Çıldır nahiyesi	31	0	1995	1995
Ardanuç kazası	51	549	5213	5762
Şavşat nahiyesi	53	647	5801	6448
Penek nahiyesi	68	25	5226	5251
Toplam	584	1875	43189	45064

جلد رستخانی				
اسیاقضانی	ن	نقوس ذکور		
		نورستان	اسلام	یکون
اولی قضا	۷۰	۴۹۶	۵۸۰۱	۶۰۹۷
نامرزان قضا	۴۸	۷۷۹	۷۱۷۷	۷۹۷۶
مطامسکر ناحیه سی	۴۸	۰	۷۰۷۱	۷۰۷۱
اردهان قضا	۱۱۰	۰	۶۷۸۶	۶۷۸۶
کوله ناحیه سی	۷۶	۱۹	۴۹۹۴	۴۹۶۱
پوستخو ناحیه سی	۱۹	۰	۷۷۷۷	۷۷۷۷
چلدور ناحیه سی	۷۱	۰	۱۹۹۵	۱۹۹۵
اردرنج قضا	۵۱	۵۹۹	۵۴۱۷	۵۷۶۴
شاورشیت ناحیه سی	۵۷	۶۹۷	۵۸۰۱	۶۹۴۱
بنک تلجیه سی	۶۸	۴۵	۵۴۴۶	۵۴۵۱
یکون	۵۸۹	۱۸۷۵	۴۷۴۷۹	۴۵۱۵۱

Ek 2: H.1289 Erzurum Vilayet Salnamesi, Sayfa 144
Transkripsiyonu.

Çıldır Sancağı				
Kaza Adı	Köy	Hristiyan	İslâm	Toplam
Oltu kazası	70	296	5801	6097
Namervân kazası	48	339	3137	3476
Tavusker nahiyesi	28	0	3041	3041
Ardahan kazası	110	0	6786	6786
Göle nahiyesi	76	19	2942	2961
Poshov nahiyesi	49	0	3337	3337
Çıldır nahiyesi	31	0	1995	1995
Ardanuç kazası	51	549	5213	5762
Şavşat nahiyesi	53	647	5801	6448
Penek nahiyesi	68	25	5226	5251
Toplam	574	1875	43279	45154

۱۹۴

جلد سنجائی					
اسامی قضا و نواحی	م	ج	نفوس ذکور		
			یکون	اسلام	خرستین
اولی قضا سی	۷۰	۱۸۸۳	۲۹۶	۵۸۰۱	۶۰۹۷
مامروان ناحیه سی	۴۸	۱۰۹۱	۳۲۹	۳۱۲۷	۳۴۷۸
پنک ناحیه سی	۶۸	۱۲۲۷	۲۵	۵۲۲۸	۵۲۵۱
طاوسکر ناحیه سی	۲۸	۰۹۸۲	۰۰۰	۲۰۲۱	۲۰۴۰
اردهان قضا سی	۱۱۰	۲۰۰۷	۰۰۰	۶۷۸۸	۶۷۸۸
کوله ناحیه سی	۰۷۸	۰۸۷۱	۰۱۹	۲۹۲۲	۲۹۶۱
پوسخو ناحیه سی	۰۴۹	۰۹۲۸	۰۰۰	۲۲۳۷	۲۲۳۷
اردنوج قضا سی	۰۵۱	۱۸۸۸	۵۴۹	۵۲۱۳	۵۷۶۲
شاوشیت ناحیه سی	۰۰۰	۰۶۰۰	۶۴۷	۵۸۰۱	۶۴۴۸
چلدی ناحیه سی	۰۰۰	۰۵۰۰	۰۰۰	۱۹۹۵	۱۹۹۵
یکون	۵۰۰	۱۲۱۸۸	۱۸۷۵	۲۳۲۷۹	۲۵۱۵۴

Ek 3: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesi, Sayfa 144
Transkripsiyonu.

Çıldır Sancağı					
Kaza ve Nahiye	Köy	Hane	Hristiyan	İslam	Toplam
Oltu kazası	70	1883	296	5801	6097
Mamervân nahiyesi	48	1091	339	3127	3476
Penek nahiyesi	68	1427	25	5226	5251
Tavusker nahiyesi	28	983	0	3041	3041
Ardahan kazası	110	2007	0	6786	6786
Göle nahiyesi	76	871	19	2922	2961
Poshov nahiyesi	49	938	0	3337	3337
Ardanuç kazası	51	1888	549	5213	5762
Şavşat nahiyesi	0	600	647	5801	6448
Çıldır nahiyesi	0	500	0	1995	1995
Toplam ³⁹	500	12188	1875	43279	45154

³⁹ Salnamede Müslüman nüfus 43.279 şeklinde yazılmış olsa da tüm sayılar dikkatlice incelendikten sonra sayının 43.249 olduğu sonucuna varılmıştır.

Ek 4: H.1293 Erzurum Vilayet Salnamesi, Sayfa 144
Transkripsiyonu.

قارص سنجاغی					
اسامی قضا و نواحی	س	م	نفوس ذکور		
			یکوت	اسلام	خرستیان
قارص قضا	۱۲۰	۶۱۲	۲۶۴۰	۱۱۷۱۰	۱۳۳۰۰
شوره کل قضا	۹۰	۳۰۰۰	۱۰۴۰	۲۴۰۰	۳۱۹۰
زاروشاد قضا	۵۹	۳۰۰	۱۰	۱۱۰۰	۱۱۱۰
قارغمان قضا	۷۰	۱۰۱	۱۱۱۰	۲۶۶۰	۳۷۷۰
اق بابا ناحیه	۲۹	۷۰	۰	۱۰۰۰	۱۰۰۰
یکوت	۳۷۶	۱۱۲۳	۴۸۱۰	۲۰۴۲۰	۲۵۲۳۰
چلدر سنجاغی					
اسامی قضا و نواحی	س	م	نفوس ذکور		
			یکوت	اسلام	خرستیان
اولی قضا	۷۰	۲۳۳۰	۳۰۰	۶۱۷	۳۷۷۲
پنک ناحیه	۶۹	۱۰۱۰	۷۰	۵۳۰۰	۵۳۰۰
ماهریان ناحیه	۲۹	۱۱۱۰	۳۶۶	۳۳۱۷	۳۰۸۱
دما و سکر ناحیه	۳۹	۱۰۱۲	۰۰۰	۳۱۱۲	۳۱۱۲
اردهان قضا	۹۰	۱۶۵۰	۰۰۰	۷۳۰۰	۷۳۰۰
چلدر ناحیه	۶۸	۶۰۰	۰۰۰	۵۰۰۰	۵۰۰۰
پوشو ناحیه	۶۶	۸۰۰	۰۰۰	۳۰۰۰	۳۰۰۰
کوله ناحیه	۱۰۰	۵۰۰	۰۰۰	۵۳۰۰	۵۳۰۰
اردفونج قضا	۵۱	۱۵۳۲	۵۵۰	۵۳۱۶	۵۸۶۷
شاه شاد قضا	۶۹	۱۲۳۰	۶۵۶	۵۸۶۶	۶۵۰۲
یکوت	۵۵۰	۱۰۶۶۹	۶۰۰۰	۵۱۶۰۹	۵۳۶۱۰

Ek 4: H.1293 Erzurum Vilayet Salnamesi, Sayfa 144
Transkripsiyonu.

Kaza ve Nahiye	Köy	Hane	Hristiyan	İslam	Toplam
Oltu kazası	70	2225	355	6417	6772
Penek nahiyesi	68	1510	25	5355	5380
Mamervân nahiyesi	48	1115	364	3217	3581
Tavusker nahiyesi	28	1016	0	3112	3112
Ardahan kazası	90	1650	0	7250	7250
Çıldır nahiyesi	48	600	0	5000	5000
Poshov nahiyesi	44	800	0	4500	4500
Göle nahiyesi	100	500	50	5450	5500
Ardanuç kazası	51	1922	555	5312	5867
Şavşat nahiyesi	48	1695	654	5849	6503
Toplam⁴⁰	595	13033	2003	51462	53465

⁴⁰ H.1293 Erzurum Vilayet Salnamesi, sayfa 144'teki veriler net çıkmadığı için (özellikle yekûn kısmındaki sayılar) doğru olması en muhtemel sayılar tabloya yazılmış ve yekûn kısmı tarafımızca yeniden oluşturulmuştur.

Ek 5: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağının İdari Kadrosu.

چلدر سنجاغی	
متصرف خلوصی افندی لم نمایز نائب محمد حللی افندی مفتی علی رضا افندی محاسبه چی افندی تحریرات مدیر یعقوب کتکچا افندی	
مجلس اداره لوا	مجلس تمیز لوا
رئیس متصرف پاشا نائب افندی مفتی افندی محاسبه چی افندی تحریرات مدیر افندی یوسف ضیا بلک حاجی حسین بلک سلیمان بلک میرزا اید علی نظیر افندی	رئیس نائب افندی کامل بلک طوفان بلک حاجی عرفان اغا راغب اوسیب تمیز باشکاتبی اسماعیل کمال افندی مستنطق محمد بلک مقید صالح افندی
مجلس بیلدی	منفعت ضحد وکیلری
رئیس علی یونانی افندی علی افندی مصطفی اغا یوسف اغا عثمان اغا بغروس اغا	طوفان بلک حاجی عرفان اغا بدروس اغا خاچو اغا کاتب حاجی سفا افندی

Ek 5: H.1290 Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağının İdari Kadrosu – Transkripsiyonu.

Çıldır Sancağı	
Mutasarrıf	Hulusi Efendi
Nâib	Mehmed Hilmi Efendi
Müftî	Ali Rızâ Efendi
Muhasebeci	(boş) Efendi
Tahrîrât Müdîri	Yakub Kenan Efendi

Meclis-i İdâre-i Livâ	Meclis-i Temyîz-i Livâ
Reis: Hulusi Efendi	Reis Nâib Mehmed Hilmi Efendi
Nâib Mehmed Hilmi Efendi	Kamil Bey
Ali Rızâ Efendi	Tufan Bey
Muhasebeci Efendi	Hacı İrfan Ağa
Tahrîrât Müdîri Yakub Kenan Efendi	Rahib Usib
Yusuf Ziyâ Bey	Temyîz Başkâtibi İsmâil Kamil Efendi
Hacı Hüseyin Bey	Müstântık Mehmed Bey
Süleyman Bey	Mukayyîd Sâlih Efendi
Murad Ağa	
Kâtib Ali Müzahir Efendi	
Meclis-i Belediye	Menfa'at Sandığı Vükelâsı
Reis Ali Avni Efendi	Aza: Tufan Bey
Aza: Ali Efendi	Aza: Hacı İrfan Ağa
Aza: Mustafa Ağa	Aza: Bedros Ağa
Aza: Yusuf Ağa	Aza: Haco Ağa
Aza: Osmân Ağa	Kâtib Hacı Şeref Efendi
Aza: Bogos Ağa	

Ek 6: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağının İdari Kadrosu, s.88.

۸۸

چلدرستانچی

متصرف میرزا ندن سلیمان کامل پاشا

مامورین لول

نايب مصطفى صبحی افندی مفتی حسن فیهی افندی محاسبه حبی حاجی محمد فانی افندی
اوقاف محاسبه و کلی طوفان بك تحریرات مدیر یعقوب کیمخان افندی

مجلس ایداره لول	مجلس تمییز لول
رئیس متصرف لول	رئیس نائب لول
طبیعه اعضائی	همییزان
نايب مفتی تحریرات	حاجی شریف افندی محمود بك مخل مخل
باشکات احمد رفعت بك مقید عاكف افندی	باشکات محمد سعد افندی
مسنطق محمد امین افندی	مقید صالح افندی

مجلس ائزله بلكدیة

رئیس و کاتب علی عوفی افندی موسی اعنا اوعاجان اعنا	مصطفی اعنا مدد اعنا
---	------------------------

Ek 6: H.1294 Erzurum Vilayet Salnamesinde Çıldır Sancağının İdari Kadrosu, s.88 – Transkripsiyonu

Çıldır Sancağı
Mutasarrıf Mîr-i Mîrân'dan Süleymân Kâmil Paşa
Nâib Mustafa Suphi Efendi
Müftû Hasan Fehmi Efendi
Muhasebeci Hacı Mehmed Fâik Efendi
Evkaf-ı Muhasebe vekili Tufan Bey
Tahrîrât Müdürî Yakub Kenan Efendi

Meclis-i İdare-i Livâ	Meclis-i Temyiz-i Livâ
Reis Mutasarrıf Süleyman Kâmil Paşa	Reis Nâib-i Livâ Mustafa Suphi Efendi
A'zâ-yı Tabî'iyye	Temyizân
Nâib Mustafa Suphi Efendi	Hacı Şerîf Efendi
Müftû Hasan Fehmi Efendi	Mahmud Bey
Tahrîrât Müdürî Yakub Kenan Efendi	Münhal
	Münhal
A'zâ-yı Müntehabe	Başkâtib Mehmed Said Efendi
İshak Bey	Mukayyîd Salih Efendi
Hacı Osmân Ağa	
Nersis Ağa	
Münhal	
Başkâtib Ahmed Rıfat Bey	
Mukayyîd Âkif Efendi	
Müstântık Mehmed Emîn Efendi	

Meclis-i Daire-i Belediye	Menfaat Sandığı Vekilleri
Reis ve Kâtib Ali Avni Efendi	Azalar: Tufan Beg
Aza: Mûsâ Ağa	Hacı İrfan Ağa
Aza: Ohancan Ağa	Bedros Ağa
Mustafa Ağa	Haco Ağa
Meded Ağa	Katib Hacı Sefer Efendi

Ek 7: H.1288 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükkân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları.

چلدر سانجانی									
اسامی قضا و نواحی	مکان میانی	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
اولتی قضا سی	۰۷	۰۵	۰۵	۰۵	۰۵	۰۵	۰۵	۱۵۰	۱۸۸۷
نامروان ناحیه سی	۰۶	۱۷	۰۶	۷۰	۷۰	۰۱	۰۰	۰۰	۱۶۹۱
طواس کرناجیه سی	۰۰	۱۷	۰۰	۱۰	۱۸	۰۰	۰۰	۰۰	۰۸۸۷
پنک ناحیه سی	۰۰	۱۵	۰۱	۷۰	۷۱	۰۰	۰۰	۰۶	۱۶۷۸
کوله ناحیه سی	۰۰	۰۸	۰۰	۰۵	۰۶	۰۰	۰۰	۰۰	۰۸۷۱
بوسخو ناحیه سی	۰۰	۰۷	۱۰	۱۵	۱۷	۰۰	۰۱	۷۰	۰۹۷۸
چلدر ناحیه سی	۰۰	۰۵	۰۰	۰۰	۷۰	۰۰	۰۰	۰۰	۰۶۰۰
اردنوج ناحیه سی	۰۶	۷۷	۰۶	۷۰	۷۵	۰۱	۰۷	۱۱۷	۱۸۸۷
شاوشیت ناحیه سی	۷	۱۷	۰۵	۵۰	۷۱	۰۰	۰۰	۷۰	۱۷۶۰
اردیهان قضا سی	۰	۷۰	۰۰	۱۰۰	۵۹	۰۱	۰۶	۱۵۵	۷۰۰۷
یکون	۱۷	۱۵۵	۱۹	۷۱۰	۷۱۵	۰۵	۱۷	۷۹۶	۱۷۷۷۷

Ek 7: H.1288 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları

Kaza ve Nahiye İsmi	Hane	Dükân	Han	Hamam	Camii	Medrese	Kilise	Mekteb-i Sıbyan	
								İslam	Hristiyan
Oltu kazası	1883	150	5	2	50	50	5	0	0
Namervân nahiyesi	1091	20	0	1	32	30	4	0	0
Tavusker nahiyesi	983	0	0	0	18	10	0	0	0
Penek nahiyesi	1428	4	0	0	31	20	1	0	0
Göle nahiyesi	171	0	0	0	7	0	0	0	0
Poshov nahiyesi	1938	30	1	0	13	15	0	0	0
Çıldır nahiyesi	600	0	0	0	20	0	0	0	0
Ardenuç nahiyesi	1888	112	3	1	45	30	4	0	0
Şavşat nahiyesi	1760	20	0	0	41	50	5	0	0
Ardeşan kazası	2007	155	4	1	59	100	0	0	0
Toplam	13749	491	13	5	316	305	19	0	0

Ek 8: H.1289 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükkân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları.

چلدرستانجاہی										
اساقضانواح	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰
اولی قضاہی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
نامروانناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
طاوسکوناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
پندرناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
کولہ ناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
پوسنوناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
چلدرناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
اردنوج ناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
شاوشیت ناجہ سی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
اردھان قضاہی	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
یکون	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰

Ek 8: H.1289 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükkân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları

Kaza ve Nahiye İsmi	Hane	Dükkân	Han	Hamam	Camii	Medrese	Kilise	Mekteb-i Sıbyan	
								İslam	Hristiyan
Oltu kazası	1883	150	5	2	50	50	5	0	0
Namervân nahiyesi	1091	20	0	1	32	30	4	0	0
Tavusker nahiyesi	983	0	0	0	18	10	0	0	0
Penek nahiyesi	1428	4	0	0	31	20	1	0	0
Göle nahiyesi	171	0	0	0	7	0	0	0	0
Poshov nahiyesi	1938	30	1	0	13	15	0	0	0
Çıldır nahiyesi	6000	0	0	0	20	0	0	0	0
Ardenuç nahiyesi	1888	112	3	1	45	30	4	0	0
Şavşat nahiyesi	1760	20	0	0	41	50	5	0	0
Ardehan kazası	2007	155	4	1	59	100	0	0	0
Toplam	13749	491	13	5	316	305	19	0	0

Ek 9: H.1290 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükkân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları.

جلد سنجاغی										
مکان	نوع	تعداد	نوع	تعداد	نوع	تعداد	نوع	تعداد	نوع	تعداد
اولی قصصا	۳	۲۵	۲	۵	۵	۵۰	۱	۵۰	۱۵۰	۱۸۸۲
مادران	۴	۱۲	۱	۱	۲	۲۰	۰	۲۲	۳	۱۰۹۱
بنای ناهیه	۰	۱۵	۰	۰	۱	۲۰	۰	۳۱	۴	۱۲۲۷
حدا و سکرانیه	۰	۱۲	۰	۰	۰	۱۰	۰	۱۸	۵	۰۹۸۳
روفا قیما	۰	۲۰	۰	۲	۰	۱۰۰	۰	۵۹	۱۵۵	۲۰۰۷
کوله ناهیه	۰	۰۸	۰	۰	۰	۵	۰	۹	۰	۰۸۷۱
پوسخو ناهیه	۰	۰۶	۰	۱	۰	۱۵	۰	۱۳	۲۰	۰۵۳۸
اردنوج قصصا	۴	۲۲	۱	۲	۴	۲۰	۰	۲۵	۱۱۲	۱۸۸۸
شوشیت ناهیه	۲	۱۷	۰	۰	۰	۲۰	۰	۱۰	۰۰۰	۰۶۰۰
چلدیر ناهیه	۰	۵	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰۰۰۰
کون	۱۲	۱۱۰	۴	۱۲	۱۴	۲۸	۱	۲۶۵	۲۵۹	۱۳۵۸۸

Ek 9: H.1290 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları

Kaza ve Nahiye İsmi	Hane	Dükân	Cami ve Mescid	Mekteb-i Rüşdiye	Medrese	Kilise	Han	Hamam	Mekteb-i Sıbyan	
									İslam	Hristiyan
Oltu kazası	1887	150	50	1	50	5	5	2	35	3
Mamervan nahiyesi	1091	2	32	0	30	4	0	1	12	4
Penek nahiyesi	1427	4	31	0	30	1	0	0	15	0
Tavusker nahiyesi	982	5	18	0	10	0	0	0	12	0
Ardahan kazası	2007	155	59	0	100	0	3	0	30	0
Göle nahiyesi	871	0	6	0	5	0	0	0	8	0
Poshov nahiyesi	938	30	13	0	15	0	1	0	7	0
Ardenuç kazası	1888	113	35	0	30	4	3	1	3	4
Şayşat nahiyesi	600	0	0	0	10	0	0	0	17	2
Çıldır nahiyesi	900	0	0	0	0	0	0	0	5	0
Yekûn	12588	459	244	1	280	14	12	4	144	13

Ek 10: H.1294 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükkân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları.

چلدر سنجانی										
اسم مقام و نوع	بک مبیانه		۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
	نوع	بک								
اولی قضا	۳	۲۵	۳	۳	۵	۳	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
ماروان ناهیه	۴	۱۵	۱	-	۴	۱	۰	۴	۲	۲
پنک ناهیه	-	۱۵	-	-	-	۱	-	۳	۱	۳
طاووس ناهیه	-	۱۹	-	-	-	-	-	۱۹	۵	-
اردهان قضا	-	۲۰	۱	۴	-	۴	-	۴	۲	۴
کوله ناهیه	-	۰۸	-	-	-	-	-	-	۰۷	-
پوشو ناهیه	-	۰۷	-	-	-	-	-	-	۱۳	۴
اردنوج قضا	۴	۲۲	۱	۴	۴	۸	۱	۴	۱۰	۳
شاولیت ناهیه	۲	۱۷	-	-	۲	-	-	-	۴	-
چلدر ناهیه	-	۰۸	-	-	-	-	-	-	۱۵	-
یکون	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	۱۴	۱۵	۶	۵	۱۰	۱۷	۲	۴	۲۲	۲۲

Ek 10: H.1294 Çıldır Sancağındaki Hane, Dükân, Han, Hamam, Camii, Medrese, Kilise Sayıları

Kaza ve Nahiye İsmi	Dükân	Cami ve Mescid	Mekteb-i Rüşdiye	Medrese	Kilise	Han	Hamam	Mekteb-i Sıbyan	
								İslam	Hristiyan
Oltu kazası	151	50	1	3	5	3	3	25	3
Mamervan nahiyesi	3	12	0	1	4	0	1	15	4
Penek nahiyesi	3	21	0	1	0	0	0	15	0
Tavusker nahiyesi	5	18	0	0	0	0	0	13	0
Ardehan kazası	150	33	0	4	0	3	1	20	0
Göle nahiyesi	0	87	0	0	0	0	0	8	0
Poshoh nahiyesi	45	12	0	0	0	0	0	7	0
Ardenuç kazası	105	27?	1	8	4	3	1	22	4
Şavşat nahiyesi	0	33	0	0	2	0	0	17	2
Çıldır nahiyesi	0	15	0	0	0	0	0	8	0
Yekûn	462	308	2	17	15	9	6	150	13